TEKNOLOGI-RÅDET

Fremtidens forbrug og miljø

Slutdokument og ekspertindlæg fra konsensuskonferencen 1.-4. november 1996

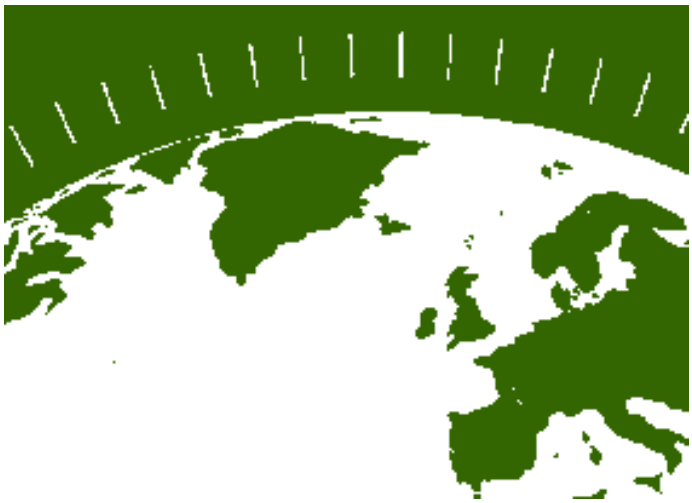

Projektledelse i Teknologirådets sekretariat:

Ida-ELisabeth Andersen
Teknologirådets rapporter 1996/7

Layout, omslag: Søren Moesgård, Grafikerne Tryk: Vester Kopi

ISBN: 87-90221-13-3
ISSN: 1395-7392

Indholdsfortegnelse

Panelernes sammensætning
Konferencens hovedspørgsmål
Forbrugerpanelets slutdokument
Tre billeder på forbrug og miljø i fremtiden
Peter Hesseldahl
Eksperternes indlæg
Miljøbelastningen fra forbrug og produktion - hvor ligger udfordringerne?,
Henrik Kærgaard, COWI
Det miljømæssige råderum og konsekvenserne for forbruget,
Kim Ejlertsen, NOAH
Hvordan kortlægger man produkters miljøbelastning - og hvad kan det anvendes til?,
Bo Weidema, Institut for Produktudvikling, DTU
Erfaringer med miljøforbedring af industriprodukter,
Anne-Marie Mose, Gram A/S
Hvordan kan det private forbrug vokse med 40% de næste ti år
samtidig med, at miljøbelastningen mindskes?,
Anders Borgen, Institut for Jordbrugsvidenskab, KVL
Mekanismer bag det stigende forbrug - med transport som eksempel
Mette Jensen, Afdeling for Systemanalyse, Danmarks Miljøundersøgelser
Hvad er relationen mellem vækst, forbrug og miljø?
Jørgen Birk Mortensen, Økonomisk Institut, Københavns Universitet
Bæredygtig udvikling - hvad er det?
Jesper Jespersen, Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi, RUC
Hvad er effekten af forbrugerinformation om miljø og livsstil?
Margrethe Lyngs Mortensen, Forbrugerstyrelsen
Barrierer for bæredygtige forbrugsvaner
Jeppe Læssøe, Institut for Teknologi og Samfund, DTU

Den politiske forbrugers krav til detailhandlen
Torben Laursen, FDB
Tendenser i forbrugerholdninger, forbrugeradfærd og reklame
Jørn Duus Hansen, Bates Copenhagen

Forord

Siden 1950'erne er det private forbrug mere end fordoblet. Vi har fået mere velstand. Men er vi også blevet dobbelt så glade? Det spørgsmål er sværere at besvare. Samtidig er der skabt en række miljøproblemer, som koster samfundet dyrt i form af oprydning. Problemer som i stigende grad kobles sammen med hele den måde, vi producerer og forbruger på.

Miljøproblemernes betydning for størrelsen og sammensætningen af fremtidens forbrug stod øverst på dagsordenen, da fjorten forbrugere satte en gruppe eksperter stævne på Christiansborg under en konsensuskonference om "Fremtidens forbrug og miljø"; arrangeret af Teknologirådet og Forbrugerrådet i fællesskab. Forbrugerpanelet ønskede blandt andet svar på, hvordan den samfundsøkonomiske vækst kan gøres bæredygtig, og hvordan den enkelte forbruger kommer fra viden til handling.

Med udgangspunkt i forbrugerpanelets spørgsmål fremlagde et ekspertpanel i løbet af konferencens første to dage deres viden. Herefter fremlagde forbrugerpanelet et slutdokument med de vurderinger og anbefalinger, panelet kunne blive enige om på baggrund af eksperternes oplæg.

Formålet med konferencen var at fremme en dialog om livsstil, forbrug og miljø, som skal medvirke til at afklare hvilke mål vi kan blive enige om - og hvilke midler vi kan acceptere i forbindelse med regulering og styring af produktion, forbrug og teknologiudvikling.

Formålet var desuden at præsentere dilemmaer forbundet med udvikling af forbrug og produktion for en gruppe forbrugere samt at medvirke til at konkretisere fremtidens kriterier for bæredygtig teknologiudvikling og vækst.

Som udgangspunkt for forbrugerpanelets arbejde, havde journalist Peter Hesseldahl udarbejdet 3 scenarier om fremtidens forbrug og miljø, som er sammenfattet i indledningen til denne rapport. Scenarierne kan rekvireres hos Teknologirådet eller Forbrugerrådet. Rapporten indeholder desuden konferencens slutdokument, udarbejdet af forbrugerpanelet, samt ekspertoplæggene fra konferencen.

Projektets planlægningsgruppe bestod af: Jørgen Højmark Jensen, Levnedsmiddelkontrollen i København Kirsten Halsnæs, Risø Peter Nedergård, Forbrugerrådet Jan Eljsted, Teknologirådet Thomas Breck, Forbrugerrådet Ida Andersen, Teknologirådet

Teknologirådet og Forbrugerrådet takker alle, der har bidraget ved arrangementet. Ikke mindst planlægningsgruppen og de to paneler, der alle har ydet en stor indsats under forberedelserne og på selve konferencen.

Teknologirådets sekretariat, 30 januar 1997 Ida Andersen, projektleder

---

Forbrugerpanelet

Alice Grønhøj, 31 år, stud. merc., Skanderborg

Anne Sophie Nickel, 40 år, lærer, Vester Skerninge

Birgitte Wacher, 28 år, levnedsmiddel- og kvalitetstekniker, Holsterbro

Birthe Buhl, 35 år, højskolelærer, Århus

Britt Wendelbo, 25 år, stud. scient. pol., København

Bjarne Petersen, 29 år, E.H. studerende, Sorø

Ellen Hasselstrøm, 49 år, sekretær, Lyngby

Frederik Riis-Petersen, 72 år, tidl. attaché, Åbybro

Gitte Cohn, 33 år, laborant, Svendborg

Jens Dybkjær Holbech, 34 år, gymnasielærer, Århus

Jens Nederby, 66 år, landmand, Tarm

Jørgen Rasmussen, 55 år, tidl. byggetekniker, Kruså

Jesper Boisen, 59 år, major, Hjallerup

Leif Sand, 44 år, projektchef, Gentofte

Ekspertpanelet

Henrik Kjærgaard, civilingeniør, COWI A/S

Kim Ejlertsen, miljøbiolog, NOAH/Friends of the Earth

Bo Weidema, projektleder, Institut for Produktudvikling, DTU

Anne-Marie Mose, kvalitetschef, Gram A/S

Anders Borgen, agronom, Institut for Jordbrugsvidenskab, KVL

Mette Jensen, cand.scient.soc., Afdelingen for Systemanalyse, Danmarks Miljøundersøgelser

Jørgen Birk Mortensen, lektor i miljøøkonomi, Økonomisk institut, KU

Jesper Jespersen, professor i økonomi, Institut for Samfundsvidenskab og Erhvervsøkonomi, RUC

Margrethe Lyngs Mortensen, informationschef, Forbrugerstyrelsen

Jeppe Læssøe, cand.psych., Institut for Teknologi og Samfund, DTU

Torben Laursen, underdirektør, FDB

Jørn Duus Hansen, kreativ direktør, Bates Copenhagen

Konferencens hovedSpørgsmål

Spørgsmål 1

Hvordan kan det private forbrug *vokse med 40 procent* de næste ti år samtidig med, at miljøbelastningen mindskes?

A.Hvordan kan man på længere sigt både have økonomisk vækst og opnå økologisk bæredygtighed?
a)Hvilke former for vækst bliver der i så fald tale om?
b)Hvilke ændringer vil det medføre i den enkeltes livsvilkår?
c)Vil et mere serviceorienteret samfund medføre et mindre ressourceforbrug?

B.Er det nødvendigt med vækst i det private forbrug af hensyn til samfundsøkonomien?

Spørgsmål 2

Hvilke videnskabelige kendsgerninger, holdninger og antagelser ligger bag begrebet *det økologiske råderum?*

A.Hvilke mulige former for vækst, udvikling, produktion og forbrug er der indenfor dette råderum?
a)på det samfundsøkonomiske plan?
b)på det personlige plan?
c)for den enkelte virksomhed?
B.Kan begrebet det økologiske råderum hjælpe os i retning af en økologisk bæredygtig udvikling - i givet fald hvordan?

Spørgsmål 3

Hvorledes påvirkes *forbrugernes adfærd* henimod bæredygtigt forbrug?

A.Hvilken betydning har forbrugeroplysning og miljømærker?
B.Hvilken betydning har reklame?
C.Hvilke barrierer er der hos den enkelte forbruger med at komme fra viden til handling - og hvordan overvindes disse?
D.Hvilke barrierer i samfundet blokerer herfor?

Spørgsmål 4

Hvordan kan *producenterne* tilskyndes til at fremstille varer og serviceydelser, som belaster miljøet mindst muligt?

A.Hvilket ansvar og og hvilken rolle har producenterne?
B.I hvilken grad påtager de sig i dag dette ansvar?
C.Hvilken indflydelse og betydning har
a)miljømærkning?
b)frivillige aftaler?
c)lovgivning?
d)den miljøbevidste forbruger?

Spørgsmål 5

Hvilken sammenhæng er der mellem *forbrug og livskvalitet?*

A.Hvordan er de historiske, kulturelle, sociale og geografiske sammenhænge mellem forbrugsmønster og livskvalitet?
B.Bliver vi mere tilfredse af at forbruge mere?
C.Er der en generel holdningsændring på vej i erkendelsen af, at et højere forbrug ikke automatisk giver en bedre livskvalitet?

Spørgsmål 6

Hvordan får man *forbrugerpriserne* til at afspejle alle omkostninger - herunder miljøomkostninger?

A.Hvordan fastlægges priserne?
a)Kan det lade sig gøre på alle varegrupper?
b)Kan det gøres objektivt? Er prisfastsætteslsen for nem at manipulere med (lobbyisme)?
c)Hvem skal have dokumentationsansvaret for et produkts miljøbelastning - producenten eller myndighederne?
B.Hvilke konsekvenser vil der være for
a)forbrugernes købekraft?
b)den sociale fordelings- og indkomstskattepolitik?
c)samfundsøkonomien (import/eksport) - beskæftigelsen?
C.Er det muligt at integrere miljøet i priserne i henhold til internationale handelsaftaler?

Spørgsmål 7

Hvordan kan *teknologien* fremme et bæredygtigt forbrug?

A.Hvilke teknologiske muligheder er der i dag?
B.Hvilke forventninger er der til fremtidens teknologiske udvikling?
C.Hvilke barrierer er der for at bruge teknologien til at fremstille mere miljøvenlige produkter?

Spørgsmål 8

Hvilke *forskningsmæssige* behov er der indenfor området bæredygtigt forbrug?

A.Hvilken forskning findes der vedrørende bæredygtigt forbrug?
B.Er der brug for øget forskning i bæredygtigt forbrug?
C.Er der bestemte områder indenfor forskningen, som man især bør interessere sig for?

Spørgsmål 9

Hvilke *muligheder har vi som forbrugere* for at påvirke den miljøpolitiske dagsorden og for at fremme udviklingen i retning af bæredygtigt forbrug?
A.Hvilken betydning har den politiske forbruger?
B.Hvor stor indflydelse har forbrugeren sammenlignet med f.eks. producenter, lovgivere og detailhandelskæder?
C.Hvordan får forbrugerens valg størst effekt i retning af bæredygtig produktion? (eksempler ønskes).

Forbrugerpanelets slutdokument fra konsensuskonferencen 1. - 4. november 1996

"Selvom EU gør fremskridt på nogle områder, så er dette ikke tilstrækkeligt til at forbedre den samlede miljømæssige tilstand endsige gøre udviklingen bæredygtig. Uden en forstærket politisk indsats vil miljøtilstanden forsat udgøre en trussel mod sundhedstilstanden og naturens ydevne."

(Åbningsparagraffen i Det europæiske Miljøagenturs årsberetning, 1995)

Forbrugerpanelet har taget som udgangspunkt, at de globale miljøproblemer og befolkningsvæksten er realiteter, som nødvendiggør ændringer i fremtidens forbrug. Man har ligeledes taget det for givet, at den nuværende fordeling af verdens forbrug af energi og ressourcer pålægger os i den vestlige verden et særligt ansvar for at gøre noget ved problemerne.

Forbrugerpanelet har arbejdet ud fra den antagelse at den vestlige verdens forbrug for øjeblikket er i ubalance i forhold til naturens ressourcer. Forbruget skal derfor ændres eller nedsættes. Hovedemnet for konferencen er, hvordan disse ændringer skal ske.

I konferencens slutdokument vil forbrugerpanelet give deres svar på konferencens hovedspørgsmål. Herunder vil man blandt andet tage stilling til, dels hvor store, dels hvilken slags ændringer af forbruget, der er nødvendige. Panelet vil desuden forholde sig til, hvilke forbrugsændringer, der efter deres opfattelse er ønskelige og acceptable, samt hvilke midler der kræves for at gennemføre dem. Endelig vil slutdokumentet indeholde en række krav, som forbrugerpanelet i den forbindelse ønsker at stille til andre, heriblandt politikere, myndigheder og producenter.

Spørgsmål 1 Hvordan kan det private forbrug *vokse med 40 procent* de næste ti år samtidig med, at miljøbelastningen mindskes?

A.Hvordan kan man på længere sigt både have økonomisk vækst og opnå økologisk bæredygtighed?

a)Hvilke former for vækst bliver der i så fald tale om?

b)Hvilke ændringer vil det medføre i den enkeltes livsvilkår?

c)Vil et mere serviceorienteret samfund medføre et mindre ressourceforbrug?

B.Er det nødvendigt med vækst i det private forbrug af hensyn til samfundsøkonomien?

Med en fremskrivning af de tendenser, der er i det eksisterende private forbrug og i teknologien kan forbruget ikke vokse med 40% de næste 10 år uden miljøbelastningen øges. En stigning på 40% i det private forbrug kræver en meget kraftig udvikling i

teknologien, for at kunne forøge ressourceeffektiviteten så meget at miljøbelastningen blot skal være uændret. På nuværende tidspunkt benytter vi ikke eller har vi ikke denne teknologi til rådighed.

Det nuværende forbrug og den nuværende produktion er ikke økologisk bæredygtig(t), så en vækst i den nuværende form vil gøre miljøbelastningen endnu større. Hvis målet både er økologisk bæredygtighed og økonomisk vækst er

det nødvendigt, at teknologien forbedres kraftigt og at forbruget får en fundamental anderledes sammensætning. I så fald skal forbruget dematerialiseres, således at forbruget af naturressourcer og forureningsudledninger reduceres kraftigt. Forbrugets størrelse fastsættes som en varemængde gange dennes pris. Derfor kan der stadig være tale om vækst i forbruget, selvom varemængdeomsætningen falder eller ikke stiger, f. eks. hvis forbrugerne er villige til at betale mere for et produkt med højere kvalitet og længere levetid. En forudsætning for, at forbruget får en anden sammensætning, er således at der samtidig foregår en vækst i mindre ressourcekrævende aktiviteter som fritid, pleje, omsorg og lignende.

Denne form for økonomisk vækst vil føre til en nedgang i forbrugerens traditionelle købekraft, men vil give mulighed for øget velfærd bl.a. forstået som: Færre men bedre produkter med længere levetid, mindre trafik og støj, mere fritid, renere omgivelser og øget sundhed.

En omlægning fra traditionel industriproduktion til serviceproduktion betyder i sig selv ikke mindre miljøbelastning. Tal fra Danmarks Statistik viser, at energiforbruget pr. medarbejder i den private servicesektor ikke er væsentligt lavere end i industrien. I forhold hertil er der et lavere energiforbrug pr. medarbejder indenfor den offentlige servicesektor: D.v.s. pleje, omsorg undervisning, miljøopretning mm.

Vi har fået forklaret, at vækst i forbruget i den traditionelle form *ikke* er en nødvendighed af hensyn til samfundsøkonomien.

Forbrugerpanelets vurdering

I Danmark oplever vi i disse år en økonomisk vækst i traditionel betydning. Men samtidig oparbejder vi en miljøgæld, idet vi trækker på naturkapitalen bl.a. ved forurening, udledninger og forbrug af ikke-fornybare ressourcer. Forbrugerpanelet vurderer derfor, at den økonomiske vækst ikke er reel. Vi bør stræbe efter at opnå en tilstand, hvor vor naturkapital genetableres ved økonomiske og administrative virkemidler.

Forbrugerpanelets anbefalinger

Panelet ønsker, at miljøbelastningen mindskes. Derfor er forestillingen om en traditionel økonomisk vækst på 40% i løbet de næste 10 år urealistisk.

Vi anbefaler, at forbrugets størrelse og sammensætning ændres, således at det på længere sigt lever op til kravene om miljømæssig bæredygtighed. En mulig vej til opnåelse af denne målsætning vil være at tage effektive økonomiske og administrative virkemidler i brug.

Spørgsmål 2 Hvilke videnskabelige kendsgerninger, holdninger og antagelser ligger bag begrebet *det økologiske råderum?*

A.Hvilke mulige former for vækst, udvikling, produktion og forbrug er der indenfor dette råderum?

a)På det samfundsøkonomiske plan?

b)På det personlige plan?

c)For den enkelte virksomhed?

B.Kan begrebet det økologiske råderum hjælpe os i retning af en økologisk bæredygtig udvikling - i givet fald hvordan?

Det økologiske råderum skal forstås som den mængde ressourcer af enhver art (energi, vand, råstoffer og fødevarer) og herudover også bløde begreber som miljøkvalitet og sundhedstilstand, der er til rådighed for den enkelte, såvel lokalt, regionalt som globalt.

Man er i dag klar over, at jordens ressourcer ikke er uudtømmelige og at f.eks. mængden af drivhusgasser øges.

Man er også klar over, at 20 % af jordens befolkning forbruger 80% af ressourcerne, samt at den globale befolkningstilvækst i de kommende årtier vil medføre et voldsomt øget pres på ressourcerne.

Vi har forstået at det er baggrunden for, at man anvender begrebet det økologiske råderum. Det økologiske råderum kan fortælle os om, hvilket forbrug vi i Danmark ville kunne gøre krav på, hvis alle ressourcer skal kunne fordeles lige, og dermed om vores overforbrug og om hvor der skal sættes ind.

Selvom der er debat om, hvor eksakt størrelserne for råderummet kan gøres op, var eksperterne enige om, at vi ved mere end nok til allerede nu at handle.

Indenfor det økologiske råderum må vi tænke os vækst på en anden måde. Istedet for materiel vækst vil man kunne forestille sig vækst i kvalitet, tid, omsorg, sundhed, tryghed, kreativitet og menneskelig udvikling. Den vækst der er mulig skal foregå med de materielle ressourcer som det økologiske råderum giver plads til.

Det er ikke meningen, at begrebet skal bruges til overvågning af den enkelte forbruger, og det er vigtigt at forbrugeren selv har interesse i at handle med hensynstagen til det økologiske råderum. Begrebet kan til gengæld bruges af den rige verden til at foregå som godt eksempel for den 3.verdens vækst. Og kommuner og amter kan bruge begrebet til at stille krav overfor virksomheder udfra globale hensyn.

Forbrugerpanelets vurdering

Forbrugerpanelet vurderer begrebet det økologiske råderum som især et pædagogisk begreb, der kan anskueliggøre hvilket forbrug vi kan tillade os at have under hensyntagen til den øvrige verden. Denne indsigt kan, i et vist omfang, være med til at ændre forbrugerens adfærd.

Begrebet kan også bruges som afsæt for politisk handling - f. eks. lovgivning; samt som politisk pejlemærke.

Desuden kan begrebet bruges som udgangspunkt for mere langsigtet planlægning f. eks. ved placering af boliger, institutioner, arbejdspladser og indkøbsmuligheder, med henblik på at reducere transporten.

Tanken om det økologiske råderum kan indgå i undervisning og almen oplysning.

Forbrugerpanelets anbefalinger

Forbrugerpanelet anbefaler, at der i det politiske arbejde tages stilling til begrebet, og at dets budskab tages alvorligt. Budskabet er, at vi i Danmark på langt sigt bør arbejde mod en kraftig reduktion af ressourceforbruget - for visse ressourcer på op mod 90% og følge et globalt lighedsprincip.

Forbrugerpanelet anbefaler, at Danmark som nation handler udfra det økologiske råderum. Vi mener, at der skal udarbejdes nationale planer for en langsigtet overholdelse af det økologiske råderum.

Forbrugerpanelet har dog det forbehold, at begrebet kan bruges til uheldig kontrol af den enkelte forbruger. Dette kan forhindres ved at have åbenhed om hvorledes begrebet bruges politisk, og ved i størst muligt omfang at lade handling på baggrund af det økologiske råderum være baseret på frivillighed.

Spørgsmål 3 Hvorledes påvirkes *forbrugernes adfærd* henimod bæredygtigt forbrug?

A.Hvilken betydning har forbrugeroplysning og miljømærker?

B.Hvilken betydning har reklame?

C.Hvilke barrierer er der hos den enkelte forbruger med at komme fra viden til handling - og hvordan overvindes disse?

D.Hvilke barrierer i samfundet blokerer herfor?

Det påstås, at 90% af vore forbrugskøb sker i blinde i forhold til miljøhensyn. Det skyldes, at vi ikke har tid, interesse og især mulighed for at udnytte den information, der gives om varerne, og som tit er vanskelig at forstå.

Forbrugerne har krav på konkret information, så de kender konsekvenserne af deres produktvalg, fx buræg, kødkvalitet.

Den information, der gives nu i form af forskellige generelle kampagner, hjælper ikke så meget, som man tror. Det skyldes, at forskellige grupper behøver forskellige typer information.

Informationen skal i stedet for kampagner helst ske i form af en slags dialog, ikke kun information ovenfra og ned - da dette ikke stemmer med den danske tradition (for individualisme). Dialogen om varernes miljøforhold kan ske i samspil med producenter, handlende og massemedierne.

Information er ikke tilstrækkelig i sig selv til at påvirke forbrugernes adfærd, men kan virke i sammenhæng med økonomisk tilskyndelse. Der skal altså være en økonomisk gevinst ved at forbruge miljøvenligt, for at man kan forvente en afgørende ændring i forbrugsvalget.

Der er for tiden en diskussion om miljømærkning. I de øvrige nordiske lande har man svanemærket, der kan benyttes på varer, der opfylder bestemte krav for den pågældende varegruppe. Svanemærket er efter en svær start ved at slå igennem, kravene er fastlagt for omkring 50 varegrupper, og 1200 produkter har fået mærket, heraf 200 som sælges i Danmark. Mærket har haft stor virkning for forbrugsvalget især i Sverige og Norge. I EU har man forsøgt med "miljøblomsten", hvor der foreløbig er fastlagt miljøkrav for 10 varegrupper. Miljøblomsten har dog store vanskeligheder med at slå igennem, bl.a. fordi den bliver boykottet af mange producenter.

For at miljømærkning skal have en virkning på forbrugsvalget, skal følgende være opfyldt:

-Miljømærket skal være let genkendeligt, det skal være på et vist antal varer, og miljømærket skal markedsføres.

-Miljømærkningen skal være enkel og forståelig og autoriseret af myndighederne.

Producenterne betaler en afgift af omsætningen for at få lov til at anvende miljømærkning. Nogle producenter ønsker ikke at få deres varer miljømærkede, fordi de mener, at det er urimeligt at skulle betale en miljømærkningsafgift.

En anden problemstilling ved miljømærkning er omkostningerne ved testning og godkendelse af produkter. Det kan i de enkelte tilfælde vurderes, om det evt. kan være mere formålstjenligt at opnå miljøgevinsten på andre måder end ved miljømærkning af det pågældende produkt.

Miljømærkning fremmer vor miljøbevidsthed som forbrugere. Vi bliver opmærksom på, hvilke varer der er miljøvenlige. Psykologisk giver det forbrugeren en god fornemmelse, at man ved, man køber miljøvenlige varer.

Reklame virker primært ved at ændre på forbrugets fordeling på forskellige produkter. Der bruges i Danmark omkr. 18 milliarder kr. årligt på reklame, så betydningen af denne påvirkningsfaktor må være betydelig.

Når reklamebranchen får til opgave at reklamere for et miljøvenligt produkt, slår man typisk på følelser og etiske argumenter - fx køer græssende på grønne agre.

Barrierer hos den enkelte forbruger for at vælge bæredygtigt forbrug:

Vaner ("PLEJER"), miljøproblemer er abstrakte, normer, familievaner og -struktur, livsstil, gruppepres, kultur opstået omkring stort ressourceforbrug.

Vi har hørt udsagnet:

"Generelt gider den almindelige forbruger ikke forandre noget, hvis han kan slippe for det, og slet ikke på et område, som han ikke har særlig forstand på."

Der kan være en sandhed i dette udsagn om en vis træghed i at ændre forbrugsvaner i mere miljøvenlig retning. Dog

mener vi, at forbrugere i almindelighed har lyst til at gøre noget for miljøet gennem deres forbrugsvalg.

Forbrugerpanelets deltagere vil selv gerne forbruge miljøvenligt, såfremt vi for det første ganske enkelt ved, hvilke varer der er miljøvenlige - gennem mærkning og/eller miljødeklaration - og hvis for det andet prisen for varen virker rimelig.

Vi oplever modstridende signaler om miljøvenlighed fra forskellige sider, formidlet gennem medier og reklame. Dette giver en risiko for, at vi som forbrugere bliver passive og undlader at foretage os noget.

Disse barrierer over for at vælge mere miljøvenlige produkter overvindes lettest ved en psykologisk og økonomisk belønning. Der skal appelleres til menneskers ønske om selvrealisering og udfoldelse, god samvittighed ved et bæredygtigt forbrug, god smag, høj produktkvalitet.

Der findes en række barrierer fra samfundets side mod, at vi foretager mere miljøvenlige forbrugsvalg. Sådanne barrierer ligger bl.a. i, at priserne ofte belønner ikke-bæredygtig adfærd.

Eksempel 1:

Benzinprisen er faldet 30% de sidste 10 år, mens bustaksterne er steget med 60%. Transportrådet og Det økonomiske Råds vismænd har uafhængigt af hinanden beregnet, at benzinprisen faktisk skulle være 12-13 kr. pr. liter for at dække samtlige omkostninger påført samfundet ved bilkørsel.

Eksempel 2:

Økologiske grønsager koster typisk 30% til 50% mere end konventionelt dyrkede, så prisen også her trækker bort fra det miljøvenlige forbrugsvalg.

Forbrugerpanelets vurdering

Det er af afgørende betydning, at prisen animerer til miljøvenlige forbrugsvalg. Der skal også være en økonomisk tilskyndelse til at købe miljørigtigt, for at forbrugerne faktisk gør det!

Den nødvendige tilskyndelse til miljøvenlige forbrugsvalg må gerne støttes af oplysning og dialog, der medvirker til at gøre forbrugerne bevidste om bæredygtige valg, og giver forbrugerne det psykologisk godt ved at købe miljøvenligt.

Forbrugerpanelets anbefalinger

Forbrugerpanelet anbefaler, at forbrugerne tilskyndes til et bæredygtigt forbrug.

-Først og fremmest skal forbrugerpriserne afspejle alle omkostninger inkl. forureningsomkostninger, således at de miljørigtige varer vil blive forholdsvis billigere

-Forbrugerpanelet er enige om, at der skal være ordentlig miljøinformation til rådighed for forbrugeren. Vi opfordrer derfor til, at man i Danmark tilslutter sig Svanemærket. Forbrugerpanelet anbefaler desuden en miljødeklaration på alle varer. Deklarationen skal gennemføres gradvist og i takt med, at virksomhederne er i stand til at fremskaffe den tilstrækkelige miljødokumentation.

-Fremme af en dialog i befolkningen om bæredygtigt forbrug, om at man kan leve bæredygtigt på mange forskellige måder i overensstemmelse med den enkeltes livsstil, samt formidling af oplysning som led i denne dialog.

Spørgsmål 4 Hvordan kan *producenterne* tilskyndes til at fremstille varer og serviceydelser, som belaster miljøet mindst muligt?

A.Hvilket ansvar og hvilken rolle har producenterne?

B.I hvilken grad påtager de sig i dag dette ansvar?

C.Hvilken indflydelse og betydning har

a)Miljømærkning?

b)Frivillige aftaler?

c)Lovgivning?

d)Den miljøbevidste forbruger?

Det er på baggrund af lovgivningsmæssige krav og støtteordninger, at producenterne foretager miljøudvikling. I denne forbindelse ønsker producenterne at samarbejde med myndighederne og på den måde få indflydelse på lovgivningen.

Desuden foretager producenterne miljøudvikling med henblik på større økonomisk udbytte.

Indenfor landbruget er det ligeledes det økonomiske udbytte, der afgører miljøudviklingen. Det er tilskuddet, som styrer omlægning af produktionen og ikke efterspørgslen. Øget efterspørgsel af økologiske varer giver øget økologisk produktion i de lande, hvor tilskuddet til økologisk landbrug er størst, og det er ifølge eksperterne ikke i Danmark.

Det er i den forbindelse paradoksalt, at den økologiske landmand i dag får forholdsvis mindre tilskud end den konventionelle landmand.

Den enkelte landmand har ikke økonomi til miljøudvikling. Denne mangel på ressoucer er uheldig, da der er brug for en langsigtet løsning, idet grundlaget for det konventionelle landbrug forsvinder, når bl.a. fosfor er brugt op om ca. 50 år.

I dag har det miljøbevidste indkøb hos forbrugeren ikke den store indflydelse på omfanget af den økologiske landbrugs-produktion i Danmark. Årsagen hertil er, at det kun er 30% af det danske landbrugsareal, der anvendes til at forsyne de danske forbrugere.

Offentlig regulering er et nødvendigt middel for at få sat producenterne i gang med miljøforbedringer. Samtidig giver offentlig regulering producenterne noget at forholde sig til.

FDB har fremført, at det er urimeligt at de produkter, der forurener mindst skal pålægges ekstra udgifter for at få et miljømærke. Det blev desuden fremført fra ekspertpanelet, at så længe miljømærker ikke er kendt, er det mere eller mindre spild for producenterne at bruge ressourcer på mærkning. Omvendt mener vi, at miljømærkerne aldrig bliver kendt for forbrugerne, hvis de ikke anvendes.

Som miljøbevidste forbrugere kan vi påvirke producenterne direkte ved vores forbrugsvalg. I nogle tilfælde vil indflydelsen dog være større ved at påvirke myndigheder/

politikere, f.eks. via interesseorganisationer eller den offentlige debat.

Forbrugerpanelets vurdering

Det er først og fremmest det økonomiske incitament og lovgivningen, der er afgørende for om producenterne påtager sig et ansvar og dermed om der fremstilles mindre miljøbelastende produkter.

Herudover spiller det også en rolle at producenterne gerne vil profilere sig som miljøbevidste overfor forbrugerne. En måde, hvorpå producenterne kan fremstå som miljøbevidste, er ved hjælp af miljømærkning.

I dag har den miljøbevidst forbruger en begrænset indflydelse på fremstillingen af mindre miljøbelastende varer. Forbrugernes indflydelse på producenterne kan øges gennem påvirkning af myndigheder/politikere.

Myndighederne skal sikre, at varerne kommer til at afspejle de "sande" omkostninger (miljøomkostninger medregnet). De mindst miljøbelastende varer bliver på den måde relativt billigere, forbrugerne køber dem og dermed skabes producenternes økonomiske incitament til fremstilling af mindre miljøbelastende varer.

Forbrugerpanelets anbefalinger

Vi anbefaler at der skabes et økonomisk incitament for, at producere mindre miljøbelastende produkter.

Vi anbefaler at der lovgives til klar fordel for miljøet, men i samarbejde med virksomhederne og med hensyntagen til at omlægningen/udvikling tager tid.

En kontrolleret statslig miljømærkning vil sikre forbrugerne den nødvendige information og vil samtidig fremme en mindre miljøskadelig produktion i virksomhederne.

Spørgsmål 5 Hvilken sammenhæng er der mellem *forbrug og livskvalitet?*

A.Hvordan er de historiske, kulturelle, sociale og geografiske sammenhænge mellem forbrugsmønster og livskvalitet?

B.Bliver vi mere tilfredse af at forbruge mere?

C.Er der en generel holdningsændring på vej i erkendelsen af, at et højere forbrug ikke automatisk giver en bedre livskvalitet?

Behovet for øget forbrug kan psykologisk ses som en følge af mulighederne i det moderne samfund. Det moderne samfund fremmer det enkelte menneskes ønske om selvrealisering og individuel udfoldelse og skaber en mangel på tid. Disse forhold medvirker alle til at forøge forbruget: at prøve mange ting, at anskaffe tidsbesparende produkter, at opnå bekvemmelighed, at eksperimentere med ny produkter, at opnå hurtig stimulation i kontrast til den travle, hårde hverdag.

Forbruget bidrager også til identitetsdannelsen, hvilket kan foregå på mange måder - eksempelvis ved anskaffelsen af sidste nye mode eller ved grønt forbrug som led i en grøn livsstil.

En norsk undersøgelser har vist, at der indtil 60'erne var en sammenhæng mellem stigende velstand og mindre ulykkefølelse. Den voksende velstand siden 60'erne synes imidlertid ikke have formindsket ulykkefølelsen.

Der er lavet undersøgelser af, om øget energiforbrug skaber en bedre livskvalitet, når de basale livsbehov er dækket. Svaret er, at livskvaliteten ikke nødvendigvis bliver bedre ved øget energiforbrug!

En anden undersøgelse viser, at jo mere materialistiske mennesker er, jo lettere skuffes de, når de først har fået det, de stræbte efter.

Afgørende for livskvaliteten synes at være sociale relationer, arbejde og fritid.

På *det* materielle stade, som vi befinder os på i Danmark i dag, synes vi ikke generelt at blive mere tilfredse, når vi forbruger mere. Nogle bliver sikkert mere tilfredse, mens andre bliver mindre tilfredse gennem et større forbrug.

Der er kun en meget svag holdningsændring på vej i retning af, at højere forbrug ikke automatisk vil give en bedre livskvalitet. Dog er der tendenser, som peger i denne retning, hvor man nedprioriterer et højere forbrug. For eksempel viser den store brug af orlovsordningerne, at folk er parate til at gå ned i materielt forbrug for at få mere fritid.

Det er kendetegnende, at folk er meget modsætningsfyldte både i deres adfærd og holdninger til forbrug og materiel velstand.

Forbrugerpanelets vurdering

Forbrugerpanelet vurderer, at samfundet i dag - socialt, kulturelt og geografisk - er indrettet på måder der tilskynder til et stort forbrug; bilkørsel til indkøbscentre, ferierejser til eksotiske rejsemål, anskaffelse af nye (og bedre) tekniske forbrugsgoder, færdigretter og eksotiske frugter.

Derfor kan mennesker føle et behov for at kunne udnytte nogle af disse forbrugsmuligheder.

Vi vurderer, at der skal være mulighed for, at mennesker kan leve forskelligt. Man bør ikke være presset til bestemte former for forbrug eller livsstil.

Der er i dag en tendens til, at den enkeltes transportbehov gradvis stiger som følge af udviklingen i samfundet. Dette er en uheldig tendens, der bør modvirkes bevidst i den lokale, regionale og landsdækkende planlægning.

Forbrugerpanelets anbefalinger

Mennesker er ikke ens og ser derfor forskelligt på, hvad der er et godt liv.

Forbrugerpanelets anbefalinger drejer sig derfor om rammerne for den enkeltes opnåelse af livskvalitet.

Forbrugerpanelet anbefaler, at samfundet skal sikre en bæredygtig pluralisme i Danmark, hvor vi har lov til og mulighed for at leve forskelligt. Fx tilgodeser centraliseringen af dagligvarehandelen kun nogles livsstil, mens ældre mennesker, landsbyboere og mennesker uden bil får det vanskeligere. Den stigende bilisme ind i de større byer forringer ligeledes levevilkårene især for børnefamilier og mennesker med allergier.

Samfundsplanlægningen bør indrettes således, at det er muligt at opretholde dagligdags funktioner - indkøb, skole mv. - i lokalsamfundet, og transportbehovet mindskes. Den centralisering der er i gang inden for dagligvarehandelen skal imødegås. Eksempelvis skal forbudet mod opførelse af nye storcentre opretholdes.

Forbrugerpanelet mener, at de fysiske rammer er vigtige for livskvalitet og forbrug. Der skal være sunde vilkår for det gode liv, det skal være muligt at købe rene produkter og forbruge rent vand, støjfri boliger og ren luft - hvilket vil indebære skærpelse af godkendelseskravene til miljøfremmede stoffer, ukrudtsmidler, svampemidler med videre.

Spørgsmål 6 Hvordan får man *forbrugerpriserne* til at afspejle alle omkostninger -herunder miljøomkostninger?

A.Hvordan fastlægges priserne?

a)Kan det lade sig gøre på alle varegrupper?

b)Kan det gøres objektivt? Er prisfastsætteslsen for nem at manipulere med (lobbyisme)?

c)Hvem skal have dokumentationsansvaret for et produkts miljøbelastning - producenten eller myndighederne?

B.Hvilke konsekvenser vil der være for

a)Forbrugernes købekraft?

b)Den sociale fordelings- og indkomstskattepolitik?

c)Damfundsøkonomien (import/eksport) - beskæftigelsen?

C.Er det muligt at integrere miljøet i priserne i henhold til internationale handelsaftaler?

Det er fremgået, at hvis man ønsker at lade miljøbelastningen af et produktvalg fremgå af forbrugerpriserne kan man gøre det på flere forskellige måder. Afgifter kan lægges på produkter eller på ressourcer.

Man kan gøre det ved at indføre miljøafgifter på ressourceforbrug og forureningsudledning. For at få den nødvendige viden kan man foretage en samlet miljøvurdering, dvs. input/output-analyse eller livscyklusanalyse for hvert enkelt produkt. Arbejdet med miljøvurderinger for hvert enkelt produkt er meget omstændeligt, og stadig meget usikkert.

Det er fremgået, at den objektive eller perfekte prisfastsættelse ved miljøafgifter på ressourceforbrug og forureningsudledning ikke er mulig, men den er heller ikke nødvendig, fordi selv en ufuldkommen løsning kan være miljømæssigt bedre end det system, som vi har i dag. Ifølge Det økonomiske Råd viser det sig, at det er næsten 10 gange billigere at reducere co2-udledningen ved hjælp af miljøafgifter frem for ved traditionel administrativ regulering.

Det er muligt at manipulere prisfastsættelsen gennem lobbyisme, men risikoen herfor er ikke værre end ved andre former for regulering - snarere tværtimod.

Miljøafgifter medfører at varepriserne stiger. Men hvis skatteprovenuet benyttes til at nedsætte andre skatter, behøver købekraften ikke at gå tilsvarende ned.

Miljøafgifter kan have uønskede og uheldige virkninger for de laveste indkomstgrupper, men provenuet fra miljøafgifterne kan anvendes til skattereguleringer for disse indkomstgrupper.

Indførsel af miljøafgifter vil umiddelbart føre til ringere konkurrenceevne, men de omtalte lavere indkomstskatter vil kunne kompensere (en del) for dette. Fordi det forventes at medføre lavere lønstigning. Desuden vil den lavere indkomstskat medføre, at menneskelig arbejdskraft i noget omfang kan erstatte traditionelt ressourceforbrug.

Der intet der peger på, at indførelsen af miljøafgifter vil mindske beskæftigelsen. Ej heller eksporten til lande uden tilsvarende miljøafgiftssystem, idet miljøafgiften kan tilbagebetales til erhvervet ved eksport. Dog er det vigtigt, at at indførelsen af miljøafgifter sker gradvist, planlagt, varslet og over en længere periode, således at erhvervslivet kan indstille deres investeringer og produktion herefter.

Når man indfører miljøafgifter skabes et stærkt incitament til lokalt at arbejde med og løse miljøproblemerne både hos den enkelte forbruger og i erhvervslivet.

Ekspertpanelets faktuelle oplysninger er i overensstemmelse med den udsendte rapport fra EU's Miljøagentur om miljøafgifter i EU, som udkom i efteråret 1996.

Forbrugerpanelets vurdering

Vi vurderer, at indførelse af miljøafgifter vil være det mest effektive middel på vej mod økologisk bæredygtighed. Miljøafgifter belønner miljøvenlige produktionsmetoder og belønner miljørigtig forbrugeradfærd, således at forbrugets sammensætning ændrer sig i bæredygtig retning. Det skal ikke straffes at handle miljørigtigt.

Selv om der er usikkerhed om den "sande" pris på ressourcer og forurening er det nødvendigt at gå i gang nu. Der kan justeres efterhånden, som vi bliver klogere.

Forbrugerpanelets anbefalinger

Panelet anbefaler, at politikerne tager fat på lovgivningsarbejdet, således at forbrugerpriserne kommer til at afspejle de reelle omkostninger, dvs. medregner miljøomkostningerne. Det skal ske ved indførsel af miljøafgifter på ressourcer og forurening.

En forudsætning herfor er at provenuet fra miljøafgifterne føres tilbage til forbrugerne og dermed afbøder de uønskede samfundsøkonomiske konsekvenser, som f.eks. ændring i beskæftigelsen og social ulighed. Indførelsen af miljøafgifter skal ske gradvist, som ovenfor anført.

Spørgsmål 7 Hvordan kan *teknologien* fremme et bæredygtigt forbrug?

A.Hvilke teknologiske muligheder er der i dag?

B.Hvilke forventninger er der til fremtidens teknologiske udvikling?

C.Hvilke barrierer er der for at bruge teknologien til at fremstille mere miljøvenlige produkter?

Der er i dag store forventninger til, at teknologien kan fremme et bæredygtigt forbrug. På flere områder kan man endda tale om en "teknologisk revolution" - hvilket også kan være nødvendigt for at løse miljøproblemerne.

F.eks. er det idag teknologisk muligt at løse de globale energiforsyningsproblemer og den deraf følgende forurening ved en koncentreret indsats på områderne energibesparelser og vedvarende energiforsyning.

Hvis de teknologiske muligheder ikke findes, så skabes de i takt med efterspørgslen/prioriteringen.

Teknologien åbner muligheder for at afhjælpe miljøproblemerne i et vist omfang.

Miljøproblemerne er godt nok komplicerede, men den nødvendige, grundlæggende viden og teknologi er stort set til stede eller mulig at udvikle - det er manglende handling der er problemet.

Det blev fra ekspertpanelets side pointeret at det er vigtigt at bruge teknologien til at forebygge og ikke kun bruge den til at afhjælpe miljøproblemerne.

Der er væsentlige barrierer i forbindelse med brug,udvikling og anvendelse af nye teknologier. Disse omfatter primært fire områder; forbrugeren, virksomhederne, myndighederne og mangelfulde, begrænsende internationale relationer/samarbejde.

Hos virksomheder, myndigheder og forbrugere ligger barrierene primært i holdninger og traditioner "sådan plejer vi at gøre".

Lobbyisme kan også være en væsentlig barriere specielt med henblik på at sinke/forhindre fremkomsten af nye ressourcebesparende teknologier.

Forbrugerpanelets vurdering

Vi mener at det er vigtigt at skelne mellem hvad der er *teknisk* muligt og hvad der er *økonomisk, politisk, kulturelt, socialt etc*. muligt.

Vi er - ligesom eksperterne - optimistiske m.h.t. teknologiens muligheder, men ikke i samme omfang. Forbrugerpanelet vil advare mod, at teknologioptimismen bruges som argument for et større forbrug.

Der er ingen tvivl om at renere og mere effektiv teknologi vil spille en afgørende rolle fremover.

Vi mener teknologien kan afhjælpe mange miljøproblemer, men langt fra dem alle.

Barriererne er af central betydning for teknologiens anvendelse til miljøforbedring.

Forbrugerpanelets anbefalinger

Vi mener teknologien skal anvendes, hvor den direkte kan bruges til at mindske miljøbelastningen.

Tre generelle områder hvor der er stor miljøbelastning ved det private forbrug er fødevarer, transport og bolig. Ændringer i forbrugeradfærd er nødvendige på disse områder, men det vil være ønskeligt hvis også teknologien kunne være med til at mindske miljøbelastningen.

Fødevarer:Teknologien skal i højere grad bruges i alle led i forbindelse med fødevareproduktionen med henblik på

ressourcebesparelser.

Transport:Den offentlige transport bør gøres mere effektiv, brugervenlig og bæredygtig. Samtidig mener vi at når teknologien til at producere en bil der kan køre 30 km./l. er til stede, har myndighederne pligt til at gøre deres indflydelse gældende på internationalt plan, således at disse biler bliver tilgængelig for forbrugeren.

Bolig:Et andet relevant indsatsområde er bæredygtigt byggeri, hvor teknologier som passiv varmeindvinding, solenergi m.v. bør fremmes via øget tilskud/støtte fra staten.

Teknologien skal ikke ukritisk bruges, men der skal foretages en grundig, uvildig vurdering ud fra risiko, etik og moral, før den tages i anvendelse.

Det er nødvendigt med en stor indsats for at fjerne de tidligere nævnte barrierer.

For eksempel kan det nævnes at den væsentligeste barriere på energiområdet, er at prisen på fossile brændstoffer, ikke tilskynder udviklingen af renere teknologi. Dette kunne f.eks. opnås ved indførelse af miljøomkostninger i priserne.

Vi anbefaler dette sker via fastlæggelse af krav fra myndighedernes side, der fremmer/påbyder brug af relevante teknologier ved f.eks. planlægning af boligopvarmning og materialevalg.

Spørgsmål 8 Hvilke *forskningsmæssige* behov er der inden for området bæredygtigt forbrug?

A.Hvilken forskning findes der vedrørende bæredygtigt forbrug?

B.Er der brug for øget forskning i bæredygtigt forbrug?

C.Er der bestemte områder indenfor forskningen, som man især bør interessere sig for?

Inden for områderne bæredygtig økonomi og bæredygtig landbrug findes der i dag tilstrækkelig viden til at igangsætte en bæredygtig udvikling.

Der er hårdt brug for forskning inden for forbrug og miljø. Områder som f.eks. bæredygtig livsstil, synliggørelse af forbrugsmåders miljøbelastning, oplevede barrierer og moderne forbrugeres behov er centrale i denne forbindelse og endnu ikke tilstrækkeligt belyst.

Eksempelvis er det nødvendigt at forske i alle sider af bilens rolle med det formål at begrænse bilismen. Bilen er ikke blot et transportmiddel, men også et kulturfænomen (statussymbol mv.), og det er dette sidste som har interesse i denne forbindelse.

Forbrugerpanelets vurdering

På konferencen blev behovet for forskning indenfor bæredygtig økonomi, landbrug og forbrug berørt.

Vi vurderer at der er tilstrækkelig viden indenfor områderne bæredygtig økonomi og landbrug, og der er derfor intet der forhindrer os i allerede på nuværende tidspunkt at skride til handling.

Derimod er der et stort behov for yderligere forskning indenfor området bæredygtig forbrug.

Behovet for forskning på andre områder end de ovenfor nævnte blev ikke berørt på konferencen og er derfor ikke medtaget i vores vurdering/anbefaling. Dette betyder ikke at der ikke findes behov for forskning indenfor andre områder af bæredygtig udvikling.

Forbrugerpanelets anbefalinger

Vi anbefaler, at der iværksættes forskning inden for området bæredygtigt forbrug

Som tidligere nævnt er emnerne bæredygtig livsstil, synliggørelse af forbrugsmåders miljøbelastning, oplevede barrierer og moderne forbrugeres behov centrale her.

Det er vigtigt, at der igangsættes forbrugerforskning, men vi behøver ikke vente på resultaterne, før vi begynder at handle.

Spørgsmål 9 Hvilke *muligheder har vi som forbrugere* for at påvirke den miljøpolitiske dagsorden og for at fremme udviklingen i retning af bæredygtigt forbrug?

A.Hvilken betydning har den politiske forbruger?

B.Hvor stor indflydelse har forbrugeren sammenlignet med f.eks. producenter, lovgivere og detailhandelskæder?

C.Hvordan får forbrugerens valg størst effekt i retning af bæredygtig produktion? (eksempler ønskes).

I ekspertpanelet er der forskellige opfattelser af den politiske forbrugers betydning. Nogle gav udtryk for, at betydningen var overvurderet, og at den politiske forbruger relativt set har ringe betydning. Andre mente, at den politiske forbruger har en stor - og positiv - effekt på udbuddet af produkter. Denne type forbruger retter opmærksomheden ikke blot på kvaliteten af f.ex. fødevarer men også på produktionsmetoder, miljø og dyreetik.

Det kom frem, at ca. 30% af forbrugerne er politiske forbrugere.

Der er advarsler om, at den politiske forbruger er en slags sovepude for politikerne. Man mener, at politikerne vil henvise til den politiske forbrugers handlinger - eller mangel på samme - når talen falder på problematikken forbrug og miljø.

Forbrugerens indflydelse i forhold til producenternes indflydelse på vareudbuddet i forretningerne kan ses ud fra to hovedsynsvinkler. Efter den ene synsvinkel har forbrugerne den afgørende indflydelse på, hvilke varer der udbydes. Dette standpunkt repræsenteredes i ekspertpanelet af detailhandelen, producenterne og reklamebranchen. Den anden synsvinkel udgår fra, at primært producenterne og detailhandelen styrer, hvad der udbydes, og påvirker forbrugerne bl.a. gennem reklame. Dette standpunkt repræsenteredes i ekspertpanelet af forskere i forbrugeradfærd og producentadfærd. (Under diskussionen om slutdokumentet på konferencens sidste dag, blev det påpeget, at heller ikke de sidstnævnte eksperter ønsker at fritage forbrugerne for deres del af ansvaret for forbrugeradfærden.)

Det blev klart, at lovgivere i forhold til forbrugeren har en større indflydelse på udviklingen i retning af bæredygtig produktion. Eksempelvis er det statslige støtteordninger - og dermed politiske beslutninger - der er afgørende for hvorvidt og i hvilken grad landbrugsproduktionen omlægges til økologiske brug. Forbrugeren har i dag ikke mulighed for indflydelse på ressourceanvendelse og miljøpåvirkning af den produktion, der eksporteres. Inden for landbrug drejer dette sig om 70% af produktionen! Især på sådanne områder har den danske forbruger ingen særlig indflydelse på fremme af udviklingen i retning af bæredygtig produktion og dermed forbrug.

Forbrugets miljøbelastning stammer først og fremmest fra fødevarer og dernæst transport og boligen. Det blev oplyst, at de forbrugsvalg, som får størst effekt i forsøget på at opnå et bæredygtigt forbrug, indebærer et reduceret kødforbrug, begrænsning af biltransport og miljømæssig optimering af rumopvarmningen.

Forbrugerpanelets vurdering

Forbrugerpanelet vurderer, at forbrugernes efterspørgsel har en vis indflydelse på udvalget af produkter, da producenter og detailhandel hverken ønsker at producere eller forsøger at sælge produkter, der ikke kan afsættes.

Det vurderes, at producenter og detailhandelkæder har en større indflydelse; forbrugerne kan jo ikke vælge mellem produkter som ikke er på hylderne! Producenter og detailhandelskæder styrer produktudvikling, fastsætter priser, gennemfører reklamekampagner, bonus og tilbud m.v.

Når det gælder forbrugerens indflydelse på produktionen, vurderer forbrugerpanelet, at der er tale om flere former for indflydelse. Forbrugeren har indflydelse på vareudbuddet, men har vanskeligere ved at påvirke, hvorvidt den samlede produktion i Danmark er bæredygtig. På grund af den store landbrugseksport vil et nok så stort forbrug af økologisk mælk ikke sikre, at vi f.eks. har rent grundvand og bruger færre ressourcer. På dette område er det således nødvendigt med lovindgreb.

Hidtil har forbrugeren først og fremmest valgt ud fra pris og kvalitet. Forbrugerne optræder ikke som en samlet gruppe med hensyn til at efterspørge miljøvenlige varer. Men for den - stigende - gruppe af forbrugere, der faktisk ønsker at forbruge miljørigtige produkter, er der ikke nogen let gennemskuelig og troværdig miljømærkning af varer. Det er derfor ikke nemt for forbrugeren at tage miljøhensyn i forbruget.

Vi må derfor erkende, at udviklingen i retning af bæredygtig forbrug og produktion primært afhænger af initiativer og vilje hos producenter, detailhandelskæder og politikere.

Forbrugeren har også et ansvar for udviklingen i den retning, men selvom viljen er til stede hos et stigende antal forbrugere, er det hverken nemt eller rentabelt at påtage sig sit ansvar. Sande priser og miljømærkning ville ændre på dette forhold.

Forbrugerpanelets anbefalinger

Panelet må advare imod, at ansvaret for den miljøpolitiske dagsorden og bæredygtig forbrugsadfærd alene ligger hos forbrugeren, eller at den politiske forbruger bliver en sovepude for politisk passivitet og initiativløshed på dette område.

Forbrugerpanelet ønsker, at der politisk arbejdes for, at rammerne for det bæredygtige forbrug tilvejebringes:

Hertil anbefaler forbrugerpanelet, at der skal være ordentlig miljøinformation til rådighed for forbrugeren. I Danmark bør man derfor også tilslutte sig Svanemærket.

Forbrugerpanelet anbefaler endvidere, at politikerne aktivt sikrer, at varerne i forretningerne får de sande priser - inkl. miljøomkostninger ved produktion, forbrug og bortskaffelse.

Endelig anbefaler forbrugerpanelet en miljøredeklaration på alle varer. Deklarationen skal gennemføres gradvist og i takt med at virksomhederne er i stand til at fremskaffe den tilstrækkelige miljødokumentation. Dermed får forbrugeren en valgmulighed, og kan gøre sit i retning af et bæredygtigt forbrug.

Tre billeder på forbrug og miljø i fremtiden

Af Peter Hesseldahl
(forkortet udgave)
Computerdrømmen;
Det effektive forbrug

I Computerdrømmen er målet et effektivt forbrug. Gennem stærk statslig styring, udvikling af miljørigtig teknologi og ægte priser på miljøomkostninger, skabes en balance mellem forsat vækst og hensynet til miljøet.

Computerdrømmen er en udvikling, hvor statens rolle er blevet væsentligt styrket.
Princippet er, at flertallet af borgerne sikres en høj levestandard og trygge forhold. Til gengæld må man på en række punkter acceptere at skulle underordne sine personlige forhold til det fælles bedste.

Folk sætter pris på at have et højt forbrug. For at kunne styre fri af miljøproblemerne og samtidig fortsætte væksten, satses der målrettet på at udvikle effektiv og miljøvenlig teknologi - og det er kombineret med en omfattende koordination og styring af samfundet.

Informationssamfundet er for alvor slået igennem. Folk bruger en stor del af deres tid og en stor del af husholdningsbudgettet i cyberspace.
Det er også der, de fleste tjener deres penge; foran skærmen, koblet op til resten af den elektroniske verden.
Fra statens side har man i årevis målrettet forsøgt at dirigere forbruget og den økonomiske vækst i retning af oplevelser og forbrug i cyberspace, for på den måde at erstatte væksten i det materielle forbrug.

Det naturvidenskabelige billede er mekanistisk. Der er ikke nogen synderlig skelnen mellem hvad der er kunstigt, og hvad der er naturligt.
Principielt er der intet i vejen for at ændre naturen til menneskets fordel - så længe økosystemet fortsat fungerer.
Tankegangen afspejler sig i et forholdsvist ubekymret og entusiastisk forhold til nye teknologier såsom genteknologi, nanoteknologi, kunstig intelligens osv.
Priserne bruges meget bevidst af regeringen til at styre udviklingen.
Omkostninger til at fjerne forurening, sundhedsomkostninger osv. bliver så vidt muligt indregnet i dagligdagens og industriens omkostninger.
Alt dette håndhæves med et omfattende system af avancerede sensorer og registre, foruden et stort bureaukrati.

Hjem igen;
Det mådeholdne forbrug

Hjem igen handler omvendt om et samfund med et mådeholdent forbrug. I stedet for vækst er genbrug, kvalitet og lokal produktion i centrum for forbruget i dette scenarie. Værdier er først og fremmest et godt nærmiljø, bedre tid og indflydelse på eget liv.

Scenariet beskriver et samfund, der radikalt har formindsket sin belastning af miljøet ved at sætte forbruget af naturlige ressourcer ned.
Rigdom og velstand opfattes ikke længere primært som at have et højt forbrug og mange fysiske besiddelser. I stedet vægter man det sociale, visdom og en følelse af kontakt med naturen og tilværelsens mening højt.

Det civile samfund er i højsædet. Statens rolle og magt er blevet mindre, og sideløbende er det statslige budget skrumpet, fordi en stor del af økonomien ikke længere beskattes.

De sociale udgifter er faldet i takt med at flere er kommet i en situation, hvor de kan klare sig med en mindre penge indkomst.
Også behovet for børneinstitutioner og ældrehjem er blevet mindre, fordi børnene bliver mere hjemme, og fordi generationerne er begyndt at bo tættere på hinanden.

Der er ikke tale om et samfund, der er decideret teknologifjendsk, men brugen af teknologi er præget af, at man ser på naturen som besjælet: Naturen "véd bedst", og der er grænser for hvor langt mennesket bør gå i sin manipulation af den verden, der omgiver os.
Forskningen handler i højere grad om at tage ved lære af naturen - snarere end at overvinde eller forbedre den.

Dematerialisering er et nøgleord. Ideen om det økologiske råderum er dybt indgroet; man afholder sig fra at indgå i et forbrug, som man føler overskrider ens personlige råderum.
En stor del af arbejdet og handelen bevæger sig ikke ud over det lokale. Der sker en løbende udvikling i retning af at samle arbejde, bolig, uddannelse, indkøb og fritidstilbud i det samme nær-område, så langt de fleste ærinder kan klares til fods eller på cykel.

Den internationale varehandel er voldsomt reduceret, og der er gennemført en grøn skattereform, som lægger trykket på anvendelse af ressourcer og mindre på arbejdskraften.

Frit initiativ
Det uhindrede forbrug;

Frit Initiativ handler om samfundet med det uhindrede forbrug. Her er ingen reguleringer eller begrænsninger. Enhver må selv bestemme, hvad og hvordan man vil forbruge. Men det er "in" at forbruge miljørigtigt, og der kan tjenes penge på at være en politisk virksomhed.

Frit initiativ er et samfund, der lægger stor vægt på den enkeltes frihed.
Det er præget af konkurrence og hastig forandring; et samfund med store udsving og kontraster.
Det er også et samfundet der er præget af en stærk polarisering mellem rige og fattige; økonomisk og kulturelt. Vidt forskellige livsstile eksisterer side om side, hver med deres helt specielle værdisæt og forbrugsmønster.

Det er et hurtigt samfund. Teknologien og markedet spiller tæt sammen, og både produkter og efterspørgslen hos forbrugerne ændrer sig hastigt.
Hvis man skal klare sig, må man være fleksibel og kunne omstille sig - igen og igen.

Den grundlæggende holdning er, at forbrug er dejligt. De fleste ville meget gerne have et højere forbrug, hvis de havde råd.
International varetransport er fortsat billig, og der er ikke politisk vilje til at lade transportsektoren betale de eksterne omkostninger. Man lever i et udpræget globalt samfund, hvor landegrænser og nationalstater spiller en langt mindre rolle end tidligere.

Nationalstatens betydning er blevet væsentligt mindre.
Store dele af den offentlige sektor er delvist afviklet. Privathospitaler, privatskoler, private læreanstalter, et privatiseret postvæsen har givet de, der har råd, mulighed for at købe sig til en bedre service.
Virksomhederne har påtaget sig et større politisk ansvar.
Man går aktivt og synligt ind i at sætte normer på miljøområdet, medvirke til at oprette sociale sikkerhedsnet osv.
Tilsvarende er forbrugerne er begyndt at tage selskabers politiske engagement og samfundsmæssige opførsel med i overvejelserne, når de køber ind.

Man er naturligvis bevidste om at der er truende problemer på grund af et overbelastet miljø. Det er tydeligt at situationen skærpes, men som man siger: Teknologien og markedet har fundet en løsning hidtil, og hvorfor skulle den ikke fortsat kunne det?

Eksperternes indlæg

Denne del af rapporten er optryk af eksperternes manuskripter fra deres indlæg på konferencen, i samme rækkefølge som holdt på konferencen.

Se også ekspertpanelets sammensætning side 7, samt indholdsfortegnelsen.

Fremtidens forbrug og miljø
konsensuskonference 1.-4. november 1996

Miljøbelastningen fra forbrug og produktion - hvor ligger udfordringerne?

Civ.ing. Henrik Kærgaard, COWI

Begrebet økologisk råderum

Det økologiske råderum er ikke et nyt begreb miljømæssigt set, men det er nyt i offentligheden og på den politiske scene. Det er interessant, fordi det er umiddelbart forståeligt og anskueligt - næsten på det ubevidste plan - men det vil især være interessant, hvis det også kan gøres holdbart og operationelt på et fornuftsbetonet, sagligt grundlag.

Det økologiske råderum skal forstås som den mængde af ressourcer af enhver art (energi, vand, råstoffer og fødevarer), og herudover også bløde begreber som miljøkvalitet og sundhedstilstand, der er til rådighed for den enkelte, såvel lokalt, regionalt som globalt. Det er klart, at især den globale skala er interessant, fordi den udgør den ultimative ramme; i lokal skala er der altid i et eller andet omfang mulighed for at eksportere problemerne til andre.

Det globale, økologiske råderum påkalder sig i særlig grad aktualitet, fordi det bliver stadig mere klart, at den forventelige befolkningstilvækst og en sandsynlig og allerede påbegyndt (og yderst rimelig!) økonomisk vækst i store dele af den 3. verden vil give anledning til en vækst i globalt ressourceforbrug - og dermed globale miljøproblemer - på en faktor 4-10 over de næste 30-100 år. Vi har således kun set den første, spæde begyndelse af en række væsentlige, globale miljøproblemstillinger.

Det er vigtigt at gøre sig klart, at det økologiske råderum ikke er en fast størrelse, idet det både er afhængigt af de naturgivne økologiske vilkår og det sæt af teknologier, hvormed vi udnytter disse vilkår. Der er således både nogle givne rammer, men i princippet også nogle muligheder for at flytte dem. Et eksempel herpå er overgangen fra jægerkultur til landbrugskultur, der gør det muligt at brødføde langt flere mennesker pr. hektar uden at udnyttelsen af de økologiske mekanismer nødvendigvis bliver for stor.

Det er selvsagt af stor betydning at kunne beskrive, på hvilke områder det økologiske råderum i særlig grad er kritisk for vores fremtid. Med udgangspunkt i en del litteratur om globale miljøproblemer fra de seneste 10 år kan det økologiske råderum umiddelbart opdeles i følgende 4 kritiske, begrænsende områder:

- energiforbrug og energikilder
- brug og spredning af miljø- og sundhedsfarlige stoffer
- udnyttelse og påvirkning af de biologiske ressourcer, herunder såvel den biologiske produktion som dens grundlag, dvs. arvemassen eller "genbanken"
- udnyttelse af de mineralske ressourcer, dog ekskl. energiformål.

I det følgende vil hver af disse områder og deres væsentlige problemstillinger kort blive skitseret. Endvidere vil der blive givet nogle korte bud på, hvilken indsats der hensigtsmæssigt kan gøres på følgende niveauer:

- Internationalt, herunder EU

- Nationalt
- På decentralt myndighedsniveau - i Danmark amter og kommuner
- I den enkelte virksomhed/organisation
- I den enkelte husholdning

hvis en løsning af de samlede problemer skal bringes inden for rækkevidde.

Energiforbrug og energikilder

I dag er den helt dominerende energikilde globalt set de fossile brændsler kul, olie og naturgas, idet de udgør ca. 75% af den samlede energiforsyning. De resterende 25% dækkes af biomasse (ca. 15%), øvrige vedvarende energikilder, herunder overvejende vandkraft (7-8%) samt atomkraft (2-3%). I de næste 50-100 år forventes en 5-10 dobling af energiforbruget hidrørende fra ca. en fordobling af befolkningen og en voldsom vækst i velfærden i et flertal af udviklingslandene, især i Fjernøsten.

Disse energimængder er helt umulige at producere med de nævnte energikilder: de fossile brændsler vil slippe op på meget kort tid og en så intensiv brug af dem vil medføre helt uoverskuelige miljøproblemer; biomassen er allerede overudnyttet de fleste steder i verden, hvor den har væsentlig betydning og vil ikke engang tilnærmelsesvis kunne bevare sin andel på 15%; en række af de øvrige vedvarende energikilder vil kunne øge deres andel, men dette vil ikke være tilfældet for vandkraften, der er den dominerende - disse energikilder vil muligvis kunne bevare deres samlede andel, men næppe øge den væsentligt; atomkraften er en energiform, der nok er lige så problematisk som de fossile brændsler omend på helt andre områder. Den vil muligvis kunne dække hele el-forbruget, der samlet set i dag udgør ca. 15% af det samlede energiforbrug, men det er absolut ikke uden problemer at ekspandere denne energiform så kraftigt, som dette ville kræve - ca. en faktor 25-50 i forhold til i dag.

Der er således ingen tvivl om, at en økologisk råderumsbetragtning indebærer, at ingen af de i dag væsentlige energikilder vil kunne dække vore behov inden for de næste 50-100 år. Det er derfor nødvendigt med en helt ny energikilde, der i global skala kan løse problemerne. Den mest realistiske mulighed i dag er helt klart den direkte udnyttelse af solindstrålingen via solceller, der producerer strøm, som herefter f.eks. kan udnyttes til at spalte vand i ilt og brint, hvorefter brinten kan bruges som brændstof i stort set alle sammenhænge. Der eksisterer i dag teknologier, der vil kunne realisere denne løsning, som kan være baseret på meget store solcelleanlæg i en række af jordens ørkener - et areal på 3-5% af Saharas dækket med solceller med den i dag eksisterende teknologi vil faktisk kunne løse problemet. Projektet er realisabelt, men vil kræve enorme investeringer og et hidtil uset internationalt samarbejde, men bemærk: Problemerne kan faktisk løses og vi har mulighed for at udvide det økologiske råderum voldsomt på energiområdet! Samtidig vil en intensiv indsats for energibesparelser komme yderligere i fokus, da den nye energiform umiddelbart bedømt vil blive betydeligt dyrere end den, vi kender i dag.

Indsatsen på de forskellige niveauer kan f.eks. koncentreres om

- Internationalt: modning og videreudvikling af relevante teknologier, internationale aftaler, planlægning og finansiering af fremtidens globale energiforsyning.
- Nationalt: politisk promovering af den internationale løsning på problemstillingen, synliggørelse af de væsentlige energiforbrug i samfundet og i hverdagen, samt høj grad af satsning på energieffektivisering i alle sammenhænge og udnyttelse af lokale vedvarende energikilder, hvor det er muligt (herunder naturligvis også solenergi).
- Decentrale myndigheder: planlægning af fremtidens lokale energiforsyning med de langsigtede perspektiver for øje samt smidiggørelse af energieffektivisering mellem virksomheder, på tværs af kommunegrænser m.v.
- Virksomheder: fokus på energieffektivisering i alle forhold samt teknologiudvikling og produktionsudvikling med inddragelse af de langsigtede perspektiver.
- Den enkelte husstand og forbruger: fokus på energibesparelser i alle forhold, især ved indkøb af varige forbrugsgoder og indretning af boliger.

Brug og spredning af miljø- og sundhedsfarlige stoffer

Dette område er utroligt kompliceret og under stor debat for tiden, bl.a. i forbindelse med de østrogenlignende stoffer og mænds dalende sædkvalitet. Dette er dog kun en enkelt problemstilling i et meget stort kompleks af problemer, hvis omfang vi i dag kun kan gisne om. Problemstillingen kan dog overordnet karakteriseres som følger:

- Mennesket har frembragt ca. 100.000 kemiske forbindelser, som er "miljøfremmede", dvs. at de ikke tidligere har været til stede på jorden.Vi ved, at mange tusinde af disse stoffer er potentielt miljø- og sundhedsskadelige i et eller andet omfang - i øvrigt sammen med en række naturlige stoffer, f.eks. tungmetallerne.
- Vi har stort set overhovedet intet kendskab til kombinationseffekter af stofferne på miljø og sundhed, dvs. hvad der sker, når stofferne virker sammen og samtidig, men vi ved, at der i visse tilfælde kan være tale om meget voldsomme kombinationseffekter.
- I Danmark er ca. 300 af disse stoffer reguleret i varierende omfang, men i de fleste andre lande er reguleringen langt mindre, således anvendes en række af de mest miljøskadelige pesticider fremdeles i væsentligt omfang i mange u-lande.
- En lang række af stofferne forekommer overalt i vores hverdag, men er ikke "synlige", dels fordi de er integreret i kendte produkter, som vi normalt ikke tænker over kan være problematiske, og dels fordi de i vidt omfang ikke kan forlanges deklareret, da de er en del af den enkelte producents forretningskoncept og derfor omfattet af patentrettighed eller er klassificeret information i al almindelighed. Man kan således ikke generelt få at vide, hvilke kemiske stoffer et produkt indeholder.
- Sidst, men ikke mindst skal det fremhæves, at de kemiske stoffer i almindelighed på en lang række områder har gjort tilværelsen utroligt meget lettere for os i de seneste årtier, hvorfor anvendelsen af dem indebærer en lang række umiddelbare fordele i hverdagen overalt i samfundet.

Sammenfattende er der næppe i dag grund til at være i tvivl om, at denne samlede problemstilling er overordentlig alvorlig. Det vil fremover næppe være nok at håndtere disse problemstillinger, efterhånden som de dukker op i debatten; en eller anden form for en samlet, forebyggende indsats vil være nødvendig. Det er samtidig klart, at denne indsats ikke kan iværksættes på et traditionelt, "videnskabeligt" grundlag; antallet af stoffer er så stort, og det samlede problemkompleks så uoverskueligt, at det er nødvendigt at prioritere indsatsen på baggrund af nogle relativt grove risikovurderinger af et meget stort antal stoffer. Det er dog en væsentlig positiv faktor i det samlede billede, at der er mange konkrete eksempler på, at produktionsvirksomheder på ganske kort tid - 1-3 år - helt har kunnet eliminere et antal særligt farlige stoffer i produktion og produkter, eller i det mindste har formået at reducere forbruget drastisk og bringe spredningen af stofferne under meget streng kontrol.

På de 5 forskellige niveauer kan der over for denne problemstilling skitseres følgende handlemuligheder:

- Internationalt: skabe mere fokus på problemområdet, skabe accept af "delvist uvidenskabelig" adfærd i forbindelse med indsatsen på området, skabe accept af, at kemikaliernes tilstedeværelse og risikoprofil bliver synliggjort overalt, hvor de forekommer, formidle og promovere teknologioverførsel fra successer til resten af verden.
- Nationalt: samme aktiviteter som på det internationale niveau, samt aktiv påvirkning af den internationale opinion. Endvidere promovering af alternative, renere teknologier, samt etablering af effektive indsamlingsordninger og destruktionsfaciliteter for det kemikalieaffald, der produceres i dag og fremover.
- Det decentrale myndighedsniveau: information og formidling, "feje for egen dør i egne virksomheder", etablering og drift af indsamlingsordninger og opsamlingsfaciliteter for produceret kemikalieaffald.
- Virksomhedsniveau: etablering af et bredt og forebyggende fokus på problemområdet i forbindelse med produktion og drift samt i forbindelse med teknologiudvikling og produktudvikling; kemikaliedeklarationer på produkter og serviceydelser.
- Den enkelte husholdning: øge bevidsthed om problemområdet i hverdagen, krav om relevant information fra myndigheder og producenter, kemikaliebevidste forbrugsvalg.

Udnyttelse og påvirkning af de biologiske systemer

Dette problemområde er mindst lige så omfattende og kompliceret som det foregående og skal i princippet indeholde menneskets samlede vekselvirkning med og indpasning i jordens øvrige biologiske produktion og økologiske systemer, således at følgende problemstillinger er omfattet:

- Udnyttelse af økologiske systemer til frembringelse af råvarer til den industrielle produktion.
- Udnyttelse af økologiske systemer til produktion af fødevarer
- Påvirkninger af de økologiske systemer, der reducerer disses omfang og artsrigdom (biodiversitet). Her er tale om en lang række af forskellige typer af påvirkninger, hvis samlede effekter i dag ikke kan overskues. Spredningen af kemikalier fra det ovenstående problemområde er en af dem. Menneskets krav om plads pga. voldsom befolkningstilvækst og teknologisk udvikling er en anden, osv.
- De naturlige biologiske systemers responseffekter tilbage på mennesket som en konsekvens af vor adfærd i bredeste forstand. Her tænkes bl.a. på ukontrollable sygdomsudbrud i afgrøder og husdyrhold, men også på påvirkningen af vor egen sundhedstilstand, f.eks. hidrørende fra fremkomst af antibiotika-resistente bakterier m.m.m.

I det følgende vil der primært blive fokuseret på problemerne med bevarelse og vedligeholdelse af den biologiske produktion og de økologiske systemer, samtidig med at en stigende menneskelig befolkning skal have adgang til et øget biologisk ressourceforbrug. Det er klart, at der her er tale om en meget alvorlig konflikt, idet det er en kendt sag, at de fleste biologiske ressourcer på jorden allerede er pressede.

Samtidig er det klart, f.eks. i Danmark, at et økologisk landbrug - selv med meget omhyggelig og intensiv drift - indtil videre ikke er i stand til at producere samme afgrødemængde pr. antal hektar, som det traditionelle, intensive landbrug med kemikalier og kunstgødning. Vi er således i en situation, hvor det er oplagt, at enderne ikke kan nå sammen med den eksisterende teknologi og fremfærd i udnyttelsen af de biologiske systemer, og vi må se i øjnene, at en global fødevarekrise truer inden for en overskuelig fremtid, måske endda inden år 2000.

Et grundlæggende problem i denne forbindelse er, at menneskets antal nu og fremover indebærer, at vi under alle alle omstændigheder må acceptere væsentlige forandringer i de økologiske systemer, idet vores tilværelse og dominans nødvendigvis i betydeligt omfang må udkonkurrere en række af de andre dyr, der er placeret sidst i fødekæderne. Dette er et alvorligt problem set fra en naturfredningssynsvinkel, men det er også en realitet: Hvis vi har brug for alle fiskene i havet, er vi nødt til at sørge for, at de ikke bliver ædt af hvaler og sæler. Dette kan vi kun gøre ved en kraftig begrænsning og kontrol af bestandene af hvaler og sæler og lignende konkurrenter til mængden af fisk.

Den absolut væsentligste mulighed, vi har for at udnytte de økologiske systemer mere effektivt, er at udnytte dem på det lavest mulige niveau i fødekæden, hvor biomassen er størst. Dette indebærer, at vi i høj grad skal gå over til en vegetabilsk diæt, idet en bestemt mængde næring af animalsk oprindelse kræver et ca. 10 gange så stort landbrugsareal at producere som den samme mængde næring af vegetabilsk oprindelse. Der er således et meget stort fødevareoverskud i at flytte vores ernæring i retning af en mere vegetabilsk diæt - og så siger ernæringseksperterne ovenikøbet, at det er sundt! Også i havet kan man overveje at udnytte de økologiske systemer på lavere niveauer i fødekæden. Om sådanne effektiviseringer i udnyttelsen af de økologiske systemer kan forhindre fødevarekrisen, er umuligt at vurdere i dag - der er imidlertid næppe tvivl om, at uden en sådan effektivisering vil det gå galt.

Ud over dette meget overordnede tiltag er det af helt afgørende betydning, at mængden af dyrkningsjord ikke reduceres og jordens produktivitet ikke forringes yderligere - den højproduktive landbrugsjord er den helt dominerende kilde til fødevareproduktion og bør derfor beskyttes og plejes med alle midler. Samtidig er det dog også af stor betydning at bevare meget store naturområder intakte over hele verden for i størst muligt omfang at bevare den biologiske diversitet. Disse fredninger af meget stort omfang bør selvsagt koncentreres i områder, hvor jorden ikke er særligt egnet til dyrkning. En omfattende global arealplanlægning, skabt i et tæt internationalt samarbejde mellem alle verdens lande, vil være nødvendig for at løse disse problemer.

Handlemuligheder og behov på de 5 niveauer kan skitseres som følger:

- Internationalt: synliggørelse af fundamentale problemstillinger og sammenhænge; etablering af omfattende internationalt samarbejde til "management of eco-system earth"; internationale planer, teknologiudvikling og omstrukturering af landbrug og fiskeri i mere bæredygtig retning og i retning af en mere effektiv udnyttelse af den samlede biologiske produktion; etablering af accept af en høj grad af arbejdsdeling mellem forskellige lande og regioner i verden og udvikling af spilleregler og økonomiske styringsmidler for denne arbejdsdeling.
- Nationalt: politisk påvirkning af den internationale situation, gennemførelse af nationale overvejelser om det enkelte lands plads i helheden, udvikling af nationale strategier og handlingsplaner på dette grundlag.
- Decentralt myndighedsniveau: udvikling af planer for arealforvaltning med det langsigtede globale, økologiske perspektiv for øje, information og formidling, "feje for egen dør" i eget område.
- Virksomheder, især landbrug: produktion, produkter, teknologiudvikling på baggrund af et langsigtet globalt, økologisk perspektiv.
- Husholdninger: omstilling til mere vegetabilsk diæt, efterspørgsel efter økologiske fødevarer, etablering af en bevidsthed om de globale perspektiver, "hvor kommer maden fra?".

Udnyttelse af de mineralske ressourcer

Udnyttelsen af de mineralske ressourcer har i de sidste 100-200 år været et helt afgørende grundlag for den teknologiske udvikling. Set fra et overordnet miljø- og ressourcemæssigt synspunkt er problemområdet imidlertid umiddelbart noget mindre væsentligt end de foregående 3; dels er mængden af mineralske ressourcer på stort set alle områder fremdeles meget stor, og dels er potentialerne i systematisk og udstrakt genanvendelse endnu store og kun udnyttet i ret begrænset omfang. På den anden side er der heller ikke tvivl om, at udnyttelsen af en række mineralske ressourcer, f.eks. via minedrift m.v. er nogle af de industrielle processer med de absolut største miljøbelastninger. Samtidig vil den forventede meget store globale vækst i forbruget i de kommende årtier hurtigt udtømme de i dag kendte ressourcer, og en fortsat stor fokus på genanvendelse af de mineralske ressourcer vil derfor hurtigt blive nødvendig.

Sammenfattende vurdering

Den i dette notat anvendte strukturering og opdeling af begrebet "økologisk råderum" er selvsagt ikke den eneste mulige. Opdeling i 4 hovedområder er dog alligevel enkel og operationel, og en samlet vurdering peger klart på de 3 områder

- energikilder, energiforsyning
- brug og spredning af miljø- og sundhedsfarlige stoffer, og
- udnyttelse og påvirkning af de biologiske ressourcer

som samlende for de væsentligste begrænsninger i det globale, økologiske råderum i den nærmeste fremtid. På alle disse 3 hovedområder er problemstillingerne totalt set meget komplicerede og meget alvorlige - så alvorlige, at de kræver handling inden for de nærmeste år. Samtidig er der tale om handlinger, der i alle 3 tilfælde kræver internationalt samarbejde og allokering af ressourcer i hidtil uset omfang, hvis det skal lykkes. På den anden side er problemstillingerne ikke så komplicerede, at de er uoverskuelige - på alle 3 områder kan der allerede i dag identificeres oplagte handlemuligheder, der vil virke i den rigtige retning, og den nødvendige, grundlæggende viden og teknologi for at gå i gang er stort set til stede eller absolut overskuelig at udvikle.

Problemerne med at komme i gang er derfor primært knyttet til holdninger og traditioner - de nødvendige handlinger går simpelthen på nogle meget væsentlige områder på tværs af en lang række etablerede forestillinger, kulturbegreber og magtkoncentrationer i industrisamfundene. Dette er den grundlæggende årsag til, at vi indtil videre stort set har ignoreret disse 3 overordnede problemstillinger i miljøarbejdet på alle niveauer i det internationale samfund. For at ændre dette må "de kulturelle barrierer" overskrides eller nedbrydes. Dette kan kun gøres ved at formidle forståelsen af de overordnede sammenhænge og de eksisterende handlemuligheder og på overbevisende måde overalt, således at alle får mulighed for at tage stilling til egne handlinger og samtidig vurdere

andres ansvar for en samlet succes.

Det miljømæssige råderum og konsekvenserne for forbruget

Af miljøbiolog Kim Ejlertsen, NOAH/Friends of the Earth Denmark

Mod et bæredygtigt Europa
I oktober 1994 introducerede NOAH begrebet "det miljømæssige råderum" i Danmark. Det skete i forbindelse med vores 25 års jubilæumskonference, hvor Manus van Brakel fra Friends of the Earth i Holland, talte om "environmental space" og bæredygtig udvikling. Friends of the Earth (FoE) er med sine 52 uafhængige medlemsgrupper en af Verdens største sammenslutninger af organisationer. Der kan kun være én FoE-medlemsgruppe i hvert land. NOAH er det danske medlem af FoE. Sammen med 31 FoE-grupper i Europa deltager NOAH nu i projektet "Mod et bæredygtigt Europa" (se boks 1). Formålet er at konkretisere bæredygtighedsbegrebet og skabe debat om, hvorledes tankerne om det miljømæssige råderum kan integreres i økonomien.

Begrebet miljømæssigt råderum (eng: environmental space) stammer fra Holland, hvor NOAH's søsterorganisation Milieudefensie introducerede det i rapporten Sustainable Netherland (2) op til Rio-konferencen i 1992.

Over hele Europa spreder disse tanker sig nu hastigt, og i august 1995 tog den danske regering begrebet til sig på samme vis, som den hollandske miljøminister tidligere har gjort det. Det skete i forbindelse med udgivelsen af den Natur- og Miljøpolitiske Redegørelse 1995 (3). Her valgte man at bruge betegnelsen økologisk råderum for at lægge vægt på såvel naturaspektet som miljøaspektet. I den praktiske anvendelse inddrager NOAH/FoE også naturaspektet, så om man bruger miljømæssig eller økologisk, er indtil videre mest et spørgsmål om ord. Set ud fra beskrivelsen af det økologiske råderum i den Natur og Miljøpolitiske Redegørelse, så taler vi om det samme koncept.

Konceptet miljømæssigt råderum:

Følgende begreber og principper er centrale i konceptet om det miljømæssige råderum:

1. Det miljømæssige råderum (økologisk råderum) er den samlede mængde energi, ikke-fornyelige råstoffer, landbrugsjord, tømmer og ferskvand vi kan bruge, uden at hindre fremtidige generationer i at få adgang til de samme mængder. Størrelsen af det miljømæssige råderum er pr. definition begrænset, og er desuden (delvist) kvantificerbart.

2. Lighedsprincippet går ud på, at alle mennesker på Jorden skal have lige adgang til Jordens ressourcer. Ved fordelingen af de globale ressourcer (energi-råstofferne og andre ikke-fornyelige råstoffer) lægges hele Jordens befolkning til grund, ved de kontinentale ressourcer (landbrugsarealer, skov) lægges kontinentets befolkning til grund, og ved regionale ressourcer (vand) lægges den pågældende regions befolkning til grund.

3. Det miljømæssige råderum per person udtrykker forholdet mellem det maximalt tilladelige ressourceforbrug og antallet af personer, der skal dele ressourcen (globalt, kontinentalt, regionalt). Med udgangspunkt i denne størrelse over den enkeltes tilladelige brug af ressourcer, kan de enkelte nationers tilladelige (bæredygtige) forbrug beregnes. Størrelsen knytter princippet om lige adgang til ressourcerne og målsætningen om bæredygtighed sammen i måltal, som de enkelte samfund (og individer) kan søge at nå på hver sin vis gennem national og international planlægning, samt udvikling af nye individuelle livsstilstyper.

4. Referenceår 2010. Det miljømæssige råderum kan selvfølgelig ikke fordeles ligeligt Verden over fra den ene dag til den anden, en indfasningsperiode er nødvendig. Verdens befolkning forventes at være omkring 7 milliarder i 2010. Nationernes befolkningstal skal på det tidspunkt udgøre den fordelingsnøgle, hvorefter de nationale råderum fordeles - f.eks. på en stor FN konference. Vokser en nations befolkning efter 2010 bliver landets borgeres miljømæssige råderum per person tilsvarende mindre. Der er længe nok til år 2010 til, at der kan ske en omfattende omfordeling, og samtidig tæt nok på til at forudsige den teknologiske udvikling og i nogen grad også den samfundsmæssige. For opfyldelse af flere af målsætningerne kræves længere tidshorisonter (2030, 2050), og her sættes der delmål for 2010.

5. Mere effektiv udnyttelse af ressourcerne. Det miljømæssige råderum er ikke det samme som størrelsen af forbruget, men derimod den mængde naturressourcer, vi kan bruge. Ressourcerne må udnyttes radikalt mere effektivt, og nye bæredygtige teknologier kombineres med ændret livsstil.

6. Sociale konsekvenser. Demokrati og solidaritet er hjørnesten i en socialt og miljømæssigt sund markedsøkonomi. Åbenhed og folkelig deltagelse er afgørende for, at et samfund kan fungere bæredygtigt.

7. Forsigtighedsprincippet. Uacceptable risici skal undgås. F.eks. skal atomkraft udfases inden 2010.

8. Nærhedsprincippet. Transport skal minimeres og miljøproblemerne løses ved kilden.
Det er herefter muligt at konkretisere bæredygtighedsbegrebet:
Et samfund er bæredygtigt, når alle dets borgere bruger mindre end det miljømæssige råderum per person. Denne definition af "bæredygtighed" er fundamental forskellig fra den oftest anvendte, der definerer brugsgrænser ud fra et kompromis mellem miljøets tålegrænse og hensynet til økonomien.

Indikatorer der kan føre os mod bæredygtighed

Projektet har udviklet et indikatorsystem der er velegnet som politisk styringsinstrument i forhold at bringe udviklingen i retning af større bæredygtighed (1).
Af fysiske miljøindikatorer anvendes f.eks. energiforbrug, materialeintensitet og arealforbrug. Målsætningerne for disse indikatorer tager udgangspunkt i nogle overordnede størrelser for økosystemers tålegrænser. For energi tages udgangspunkt i det mellemstatslige klimapanel IPCC's anbefalinger for reduktion af CO_2 udslippet til atmosfæren, for de globale materialestrømme tages udgangspunkt i behovet for en halvering af disse strømme (1). For arealanvendelsen tages der udgangspunkt i vores ernæringsmæssige behov som ønskes dækket af økologisk producerede fødevarer. Disse indikatorer er vigtige også at få inddraget i de forskellige typer grønne regnskaber der arbejdes med idag.

Sammen med lighedsprincippet kan det miljømæssige råderum altså beregnes som en mængde stof (ton, m^3 osv.) den enkelte maksimalt har til rådighed i form af råstof der kan bruges eller forurening der kan udledes. Vi får med andre ord en konkret størrelse at sammenligne vores aktuelle forbrug med.

Arbejdet med råderummet adskiller sig markant fra meget af det arbejde miljøorganisationerne tidligere har udført ved at være fremadrettet og konstruktivt gennem anvisning af nye udviklingsveje.

FoE i Europa og NOAH i Danmark er kommet med det første bud på det miljømæssige råderum (1, 4). Resultaterne viser groft taget, at det danske samfund indenfor de næste årtier skal reducere forbruget af råstoffer og forureningen med en faktor 10 og det endda under forudsætning af, at der ingen vækst er i økonomien i samme periode (se vedlagte tabel over nøgletal). Med fortsat vækst bliver det langt vanskeligere at nå målsætningerne.

Miljømæssigt råderum på flere niveauer

Det miljømæssige råderum har mange facetter. De forskellige lag af begrebet henvender sig til forskellige niveauer

f.eks. det internationale og det nationale (stat, amter og kommuner), det henvender sig til erhvervene og ikke mindst det enkelte individ.
På det internationale niveau drejer det sig om at få udmyntet de allerede vedtagne erklæringer fra Rio-konferencen i 1992 (f.eks. Klimakonventionen) i konkret handling. Det miljømæssige råderum går videre end de forsigtige målsætninger fra 1992 og tager netop fat i det alle dengang talte om - en global omfordeling af ressourcerne som forudsætning for en bæredygtig udvikling. En global fordeling af råderummene for CO_2 og de ikke-fornyelige ressourcer kunne passende ske på en stor FN konference. Og det skal ske efter hoveder og ikke efter høveder. I "Mod et bæredygtigt Europa" projektet foreslås nationernes befolkninger år 2010 lagt til grund for en sådan global fordeling af råderummene. Samtidig hermed skal udviklingslandene, såfremt de ønsker det, sikres mulighed for at få overført teknologi fra de industrialiserede lande. Udviklingslandene må sikres mulighed for en social og velfærdsmæssig udvikling, der kan bringe befolkningsudviklingen under kontrol og det på den måde de selv finder det bedst. Dette selv om det i en periode kan indebære, at disse landes nationale miljømæssige råderum overskrides. Alt efter hvilken ressource vi taler om, så skal de fælles mål per person i alle lande være opnået indenfor fælles fastsatte tidsgrænser (f.eks. 2010, 2030, 2050).

På det nationale niveau drejer det sig først og fremmest om at fastsætte de nationale råderum (4) og derpå fordele disse efter en passende nøgle mellem råderummenes brugere (f.eks. stat amter, kommuner og erhverv). Dette er en kompleks opgave der på den ene side må tage udgangspunkt i de forskellige sektorers aktuelle ressourceforbrug og forurening og på den anden side de instanser og aktører, der har kompetencen til at sikre de nødvendige forandringer. Som det er omtalt ovenfor, så er det i den forbindelse vigtigt at have nogle simple og politisk operationelle indikatorer at rette ind efter.

På det amtslige og kommunale plan kan det miljømæssige råderums målsætninger bruges som pejlemærker i forhold til regionplaner, kommuneplaner, miljøhandlingsplaner, grønne regnskaber og det lokale Agenda-21 arbejde. På det kommunale og lokale plan kan der tages udgangspunkt i det miljømæssige råderum per person.

Tager vi CO_2 som eksempel så har Wuppertal Instituttet beregnet (1), at vi i 2050 højst må udlede 1.7 ton CO_2 per verdensborger. Nyere tal fra IPCC peger imidlertid på, at selv dette mål er for højt til at sikre en stabilisering af atmosfærens CO_2 koncentration. 1.7 ton CO_2 per person må derfor betragtes som en foreløbig maximumsværdi. NOAH foreslår på den baggrund, at vi i Danmark planlægger at komme indenfor det miljømæssige CO_2-råderum på 1.7 ton per person allerede i 2030 og udfase anvendelsen af fossile brændsler senest i 2050 (4). I 1990 udledte hver dansker 12.3 ton CO_2. Målet er således en reduktion på mindst 86% inden 2030. Hvis man i kommunerne satte sig dette som mål i førstkommende kommuneplan, miljøhandlingsplan og i det lokale Agenda 21 arbejde, så kan man senere justere målsætningerne under hensyn til en mere detaljeret national fordeling.

Nye betingelser for erhvervene

Fastsættelsen af en øvre grænse for hvor mange råstoffer der kan tilflyde økonomien samt, hvor meget forurening denne må producere, indebærer markant nye forhold at producere under. Det vil først og fremmest tilskynde til den ønskede dematerialisering af produktionen (produktion af samme service med mindst 10 gange mindre forbrug af råstoffer) samt øge incitamentet til genbrug og recykling af materialer.

Fremstilling af produkter med lavt materialeindhold bestående af demonterbare genbrugelige forureningsfrie enheder vil på den måde blive en væsentlig konkurrenceparameter. Det interessante er, at en lang række store industriforetagender, såvel som forskningsinstitutioner, allerede idag siger, at det vil være teknisk muligt at nå en målsætning om en faktor ti (efficiency). Mere forsigtige vurderinger tager udgangspunkt i en faktor fire ad teknologisk vej og sætter lid til at ændrede forbrugervaner vil kunne klare resten (sufficiency). Under alle omstændigheder, uanset om vi taler om en reduktion på 75% eller 90%, så skal der en effektivitetsrevolution til for at klare denne opgave. Og uden forbrugernes aktive medvirken til at begrænse forbruget og droppe de mest miljøskadelige vaner, så kan det i praksis blive vanskeligt at nå det miljømæssige råderum.

Væksten er det store problem
Med en ønsket 90% reduktion i råstoftilførslen over en periode på 50 år, kan man se på forskellige vækstraters indflydelse på dematerialiseringsfaktoren. Et uændret produktions- og forbrugsniveau (BNP vækstrate på 0) vil f.eks. kræve en faktor 10 som omtalt ovenfor. Men en BNP vækstrate på bare 1% vil øge den nødvendige dematerialisering til en faktor 17. En 3% vækstrate vil kræve en faktor 46 (1).

Tages der udgangspunkt i Finansredegørelsen fra 1995 (5) kan væksten i det private forbrug groft opgøres til små 3,5% per år eller samlet ca. 40% fra år 1995 frem til år 2005. I samme periode ventes den samlede gennemsnitlige BNP vækst at blive 2,8%. Dette svarer til en ca. 31% stigning over 10 år og en tilsvarende dematerialiseringsfaktor på 13. Fortsætter samme vækstrate i 50 år fremfor i 10 år fører det næsten til en firedobling af forbruget (390%) og dematerialiseringsfaktoren kommer helt op på 39. For en mere moderat vurdering kan Energistyrelsens (og Finansministeriets) vækstprognose på 2,8% frem til år 2005 og 1,9% derefter anvendes (6). For en samlet 50 års periode giver dette en vægtet BNP vækst på ca. 2% og en forøgelse af forbruget på omkring 275%. En sådan vækst vil kræve en dematerialisering på en faktor 27 (1). Vedlagte tabel 7 giver en oversigt over behovet for dematerialisering ved forskellige vækstrater.

Der er tale om en stor udfordring for erhvervene. Tager vi en service som "1 times fjernsynskiggeri" så vil en dematerialisering på en faktor 10 f.eks. kræve at fjernsynets konstruktion og sammensætning ændres således, at levetiden fordobles (f.eks fra 8 til 16 år), vægten halveres og at andelen af recyklede materialer er 60%. Med Finansministeriets fremtidsprognose for væksten (først 2,8% og dernæst 1,9%) beregnet for ialt 50 år (dematerialiseringsfaktor 27) vil det kræve at fjernsynet f.eks. ændres således, at levetiden øges med halvanden gang (f.eks. fra 8 til 20 år), vægten reduceres yderligere til en fjerdedel og at andelen af recyklede materialer fortsat er 60%. Jeg har for sjov beregnet, hvad kravet ville være med en 2% vækst over 100 år (4-5 generationer) - systemet skal jo være bæredygtigt i forhold til alle de kommende generationer. Det fører til en dematerialiseringsfaktor på 72. For leverandøren af fjernsynsservicen ville det f.eks. betyde yderligere skærpelser så levetiden skulle tredobles (fra 8 til 24 år), vægten fastholdes på en fjerdedel af den oprindelige, mens andelen af recyklede materialer øges til 80%. Det begynder at blive svært.

Selvom det er hævet over enhver tvivl, at man kan nå langt teknisk, så er det indlysende, at der vil være grænser for, hvor meget råstofanvendelsen pr. produceret enhed kan vedblive med at falde. Miljøgevinsterne ved en omstilling af produktionen vil med andre ord ædes op, såfremt der sker en fortsat vækst i produktion og forbrug. Af samme grund er den danske regerings - såvel som Brundtland Kommissionens og EU-Traktatens målsætninger om en bæredygtig (ikke inflatorisk) økonomisk vækst - ikke realistiske målsætninger.

Det samlede ressourceforbrug må derfor nedbringes gennem en effektivitetsrevolution som omtalt ovenfor (dematerialisering af vareproduktionen) men i lige så høj grad gennem mindre og bedre brug af varer (kun ét godt fjernsyn i hjemmet fremfor en masse dårlige) (sufficiency). Vi må prøve om vi kan finde tilfredshed med et mindre materielt forbrug - for at få et bedre liv med råd til at gøre andet end lønarbejde - og fordi det for mange vil være meningsfuldt i højere grad at leve i overensstemmelse med, hvad naturgrundlaget kan bære og give nuværende og kommende generationer en fair chance for et godt liv.

Der er derfor idag et kæmpe behov for at udvikle en ny model for et økonomisk system, der kan sikre os de nødvendige forbrugsgoder produceret indenfor det miljømæssige (økologiske) råderums grænser gennem fremme af øget effektivitet i varefremstillingen (efficiency) såvel som borgernes mulighed for at forbruge mindre og bedre (sufficiency).

Handling før enighed

Det interessante ved det miljømæssige (økologiske) råderum er, at der ikke kræves enighed for at gå igang. Med udgangspunkt i de overordnede globale bud på råderummenes størrelse (1), så kan alle lige fra internationale institutioner, de enkelte nationer, lokale myndigheder, virksomheder og individer begynde at bevæge sig i den

rigtige retning uafhængigt af hinanden. Det er grundlæggende et bevidsthedsmæssigt spørgsmål, om man sætter sig i bevægelse, for der er som nævnt i denne artikel, masser af gode grunde til at gøre det. Men skal det overordnede mål nås - at bringe råstofforbruget og forureningen indenfor det miljømæssige (økologiske) råderums grænser - så kræves det at alle niveauer er med.

Afslutningsvis - hvorfor er råderumsbegrebet nyttigt

-Det miljømæsige råderum konkretiserer bæredygtighedsbegrebet ved at give størrelsesordener for et acceptabelt forbrug af ressourcer.

-Det miljømæssige råderum inddrager på en meget direkte måde det globale aspekt i den nationale miljøregulering.

-Det miljømæssige råderum bygger på det moralske argument, at vi i det rige Nord fremover kun bør forbruge vores retmæssige andel af Jordens ressourcer.

-Alle behøver ikke være enige før handling - har vi først erkendt og accepteret problemernes omfang og målenes karakter, kan alle gå igang, der hvor de har mulighed for det.

Referencer

(1)
Wuppertal Institute, Div. for Material Flows and Structural Change, 1995. Towards Sustainable Europe. The Study. Friends of the Earth Europe. Dansk version: Mod et bæredygtigt Europa. NOAH, maj 1995.

(2)
Milieudefensie, 1992. Action Plan Sustainable Netherlands. Eds.: Buitenkamp, M., Venner, H, Wams, T. Mileudefensie - Friends of the Earth Netherland.

(3)
Natur- og Miljøpolitisk Redegørelse 1995. Miljø- og Energiministeriet.

(4)
NOAH, 1996. Bæredygtigt Danmark. National rapport. Kampagnen for et bæredygtigt Europa. Friends of the Earth Denmark/NOAH.

(5)
Finansministeriet, 1995. Finansredegørelse 95. Finansministeriet september 1995.

(6)
Energistyrelsen 1995. Danmarks Energifremtider. Miljø- og Energiministeriet.

Boks 1
NOAH har med deltagelsen i projektet "Mod et bæredygtigt Europa" taget udfordringen op fra Brundtlandrapporten (1987) og Rio-konferencen (1992). Her pointeredes bl.a. nødvendigheden af en global omfordeling af Verdens ressourcer. Ud fra et globalt lighedsprincip sætter projektet focus på forbruget i det rige "Nord", hvor 25% af Verdens befolkning lægger beslag på 75% af ressourcerne. I maj 1995 udgav NOAH rapporten "Mod et bæredygtigt Europa" (1) med tilhørende Resumé. Rapporten beskriver det miljømæssige råderum globalt og for Europa, og er udarbejdet af Wuppertal Instituttet, Div. for Material Flows and Structural Change, der er engageret som konsulent på projektet af den hollandske projektledelse. Rapporten er oversat og redigeret af NOAH. NOAH har desuden netop udgivet en rapport med titlen "Bæredygtigt Danmark" (4) på dansk og på engelsk om det nuværende danske forbrug og det danske miljømæssige råderum. Rapporten bygger på opgørelser foretaget af datagrupper under NOAH. Grupperne har beregnet det danske forbrug af energi, landbrugsjord, skov, ikke-fornyelige råstoffer og vand. Disse data sammenholdes med det miljømæssige råderum for de respektive ressourcer efter retningslinier fælles for de deltagende miljøorganisationer i Europa. Herved fremkommer en række sektorspecifikke reduktionsmål, som

skal opfyldes for, at vi kan leve indenfor vores miljømæssige råderum. Fastlæggelsen af de globale og kontinentale miljømæssige råderum er foretaget af Wuppertal Instituttet. Rapporten kommer tillige med forslag til, hvorledes det danske samfund kan nå det miljømæssige råderum på miljømæssig, social og økonomisk forsvarlig vis. Et bæredygtigt Danmark og Europa er en forudsætning for, at der samtidig kan skabes en miljømæssig, social og økonomisk balanceret udvikling i "Syd".

NOAH
Nørrebrogade 39 1.TV.
2200 København N
Tlf. 3536 1212 Fax 3536 1217

Nøgletal / forbrug pr. indbygger pr. år i 1990, 2010 og det miljømæssige råderum:

	Forbrug 1990	Delmål 2010 (i %)		Miljømæssigt råderum Mål 2030 (i %)		Mål 2050 (i %) (NOAH's mål)	
Energi:							
CO_2-emissioner	12,3 t	5,4 t	(-56 %)	1,7 t	(-86 %)	0 t	(-100%)
Primært energiforbrug	163 GJ	94 GJ	(-42%)	61 GJ	(-63%)	51 GJ	(-67%)
Fossile brændsler	153 GJ	77 GJ	(-50%)	27 GJ	(-82%)	0 GJ	(-100%)
Fornyelige energikilder	10 GJ	17 GJ	(+70%)	34 GJ	(+240%)	51 GJ	(+410%)
Ikke fornyelige råstoffer:							
Cement	390 kg	312 kg	(-20%)	80 kg	(-79%)		
Jern (råstål)	360 kg	231 kg	(-21%)	52 kg	(-86%)		
Aluminium	17,7 kg	13,6 kg	(-23%)	1,2 kg	(-93%)		
Kemisk industri:							
Klor	23 kg	17,3 kg	(-25%)	0 kg	(-100%)		
Arealanvendelse:							
Landbrugsareal	0,430 ha	0,421 ha (øko)	(-2%)	0,238 ha (øko)	(-45%)		
Skov-areal	0,377 ha	0,137 ha	(-64%)	0,124 ha	(-67%)		
Importeret areal	0,801 ha	0,133 ha	(-83%)	0,063 ha	(-92%)		
Eksporteret areal	0,615 ha	0,085 ha	(-86%)	0,063 ha	(-90%)		

Bebygget areal	0,111 ha	0,104 ha (-6%)	0,094 ha (-15%)	
Kød	192 g/dag	51 g/dag (-73%)	51 g/dag (-73%)	
Træ	0,9 m^3	0,56 m^3 (-38%)	0,56 m^3 (-38%)	
Vand	186 m^3	121m^3 (-35%)	100m^3 (-46%)	

NOAH
Nørrebrogade 39 I.TV.
2200 København N
Tlf. 3536 1212 Fax 3536 1217

Tabel 7. 90% reduktion i den materielle tilførsel i løbet af 50 år

Økonomisk vækst (% pr. år)	Resulterende Service pr Person (S/P)	Nødv. Materiale-Input pr. Service (MI/S)	Nødvendig de-materialisering (%)	De-materialiserings-faktor
-1,0	0,61	0,16	84	6,25
0	1	0,10	90	10,00
1,0	1,65	0,06	94	16,66
2,0	2,69	0,037	96,3	27,03
3,0	4,38	0,022	97,8	45,50

Hvordan kortlægger man produkters miljøbelastning

- og hvad kan det anvendes til?

Bo Weidema, Instituttet for Produktudvikling, Bygning 403, II, Danmarks Tekniske Universitet, 2800 Lyngby

Overordnet set findes der to metoder til at kortlægge et produkts miljøpåvirkninger:

- I den ene metode opgøres alle miljøpåvirkninger i et land, en region eller endda hele verden, hvorefter de

fordeles ud på de enkelte produkter, der er årsagen til miljøpåvirkningerne. Dette kaldes input-output-analyse (eller I/O-analyse i økonom-slang). Det er nemlig på baggrund af en kobling mellem den økonomiske statistik og miljøstatistikken at denne metode overhovedet er mulig. Et stort problem med metoden er det detaljeringsniveau (og omfang) som statistikken har. Typisk er statistikken opgjort per branche (og ikke for alle miljøpåvirkninger), i sjældne tilfælde per virksomhed, men aldrig per produkt. Derfor må man gøre en række mere eller mindre vilkårlige antagelser om den endelige allokering af miljøpåvirkninger per produkt.

- Den anden metode starter nedefra, med at opgøre miljøpåvirkningerne i de enkelte processer i produktets livsforløb, fra råstofudvinding over produktion og brug til bortskaffelse, eller populært sagt: "fra vugge til grav". Derefter lægges miljøpåvirkningerne fra de enkelte processer sammen, således at man får et udtryk for produktets miljøpåvirkning i hele dets livscyklus. Metoden kaldes derfor livscyklusvurdering. Et problem med denne metode er, at man ofte ikke har kendskab til alle processer i livsforløbet med, og man kan derfor komme til at undervurdere den samlede miljøbelastning, hvilket viser sig ved sammenligning med I/O-analyserne. Heller ikke livscyklusvurderingerne går helt fri af problemer med at fordele miljøpåvirkninger på enkeltprodukter. Der er nemlig mange processer, der ikke kun producerer ét produkt, og så må man alligevel til at lave nogle antagelser om fordelingen af processens miljøpåvirkninger på det enkelte sam-produkt.

Det bedste resultat får man ved at kombinere de to metoder, så man får både livscyklusvurderingernes detaljeringsgrad og I/O-analysens fuldstændighed.

Uanset hvordan man griber det an, kan man dog aldrig få et fuldstændigt dækkende billede af et produkts miljøeffekter hér og nu. Både statistik og proces-oplysninger er oftest flere år gamle, så de ikke afspejler den udvikling der kan have været (i f.eks. teknologi) i de sidste år. Hvis man ikke er tilfreds med en "historisk" opgørelse, må man korrigere den på baggrund af antagelser om hvordan situationen har udviklet sig. Der kan også være data man helt må opgive at få indsamlet, og man må da igen nøjes med antagelser eller andre data af lavere kvalitet. Derved øges usikkerheden på resultatet naturligvis.

Opgørelsen af et produkts miljøpåvirkninger bliver først interessant når den anvendes i en sammenligning med et andet produkt - enten en forbedret udgave af det samme produkt eller et andet sammenligneligt produkt. Men hvad er et sammenligneligt produkt? Kan 1 kg margarine erstatte 1 kg smør? Eller skal man bruge 1,2 kg margarine for at kunne erstatte 1 kg smør? Og hvis jeg vælger margarinen, vil der så faktisk blive slagtet en ko eller vil fløden bare blive lavet til ost og solgt et andet sted, sådan at mit valg slet ikke har fået nogen konsekvenser for landbrugsproduktionen og dermed for miljøet (men måske nok for ostepriserne!)? Svaret på disse spørgsmål tilføjer yderligere usikkerhed til miljøvurderingen.

Den usikkerhed, der er på bestemmelsen af et produkts miljøpåvirkning, er et godt argument for at overveje om ikke man skulle gå en anden vej. Når der overhovedet er et behov for miljøvurderinger, skyldes det, at miljøvirkningerne ikke økonomisk belaster den enkelte virksomhed eller det enkelte produkt direkte og fuldtud. Dermed omregnes miljøvirkningerne ikke direkte i miljøomkostninger, således at disse kan internaliseres i beslutninger vedr. udforming, lokalisering og anvendelse af virksomheder, processer og produkter. I et langsigtet perspektiv må miljøvurderinger derfor ses som nødforanstaltninger, forårsaget af den manglende internalisering af miljøomkostningerne. I det omfang denne internalisering gennemføres, f.eks. gennem passende afgifter på ressourceforbrug og udledninger, vil miljøvurderinger blive overflødiggjort.

Men indtil dette sker, har vi altså ikke noget bedre redskab end miljøvurderingerne, og så må vi forsøge at begrænse usikkerhederne ved dem mest muligt. I praksis har vi da også mange eksempler på, at der kan findes så store miljøforbedringer med livscyklusvurderinger, at det langt overskygger usikkerheden på resultatet.

Miljøvurderinger af produkter kan anvendes på 3 områder:

- som grundlag for miljøinformation,
- som grundlag for virksomhedernes tiltag med henblik på at komme forbrugerforventninger eller offentlig regulering i forkøbet,

- som grundlag for offentlig regulering.

De 3 anvendelsesområder kan føre til mere eller mindre vidtgående forandringer:

Den mindst vidtgående anvendelse er til informationsformål. Det skyldes at informationen typisk bygger på en forventning om frivillig adfærdsændring hos modtageren af informationen indenfor rammerne af en *eksisterende* struktur. Der kan f.eks. være tale om ændret indkøbsadfærd ved valg mellem *eksisterende* produkter. Indirekte kan anvendelsen dog medføre mere vidtgående forandringer, f.eks. ved at den ændrede adfærd signalerer en vilje til forandring, som kan stimulere virksomhederne til udvikling af nye produkter, jvf. følgende afsnit. Livscyklusbaseret miljøinformation kan anvendes både internt i en virksomhed (til miljøuddannelse), fra virksomhed til virksomhed (f.eks. i form af miljødeklarationer), fra virksomhed til forbruger (miljøanprisninger) og fra myndighed eller brancheforening til forbruger (til forbrugeroplysning og i miljømærkningsordninger). Det er også muligt at antyde en naturlig ansvarsfordeling mellem disse aktører med hensyn til at fremskaffe den nødvendige dokumentation. Enkelte store virksomheder stiller allerede i dag krav til deres leverandører af råmaterialer, om at levere "vugge-til-port" miljødata for de leverede materialer. Disse virksomheder kan så bidrage med "port-til-port" data om deres egne miljøforhold. For at muliggøre en fuldstændig livscyklusvurdering kræves dog også "port-til-grav" data om miljøvirkningerne ved produkternes brug og bortskaffelse. Dette område, som i dag er meget forsømt, vil det være rimeligt at forvente dækket gennem en offentlig indsats.

I dag er miljøledelsessystemer så småt ved at vinde indpas i danske virksomheder, men produktrelaterede miljøvurderinger er kun medtaget i et fåtal af disse. Det må ikke desto mindre forudses, at miljøvurderinger af produkter efterhånden vil få en mere fremtrædende plads i virksomhedernes miljøledelsessystemer, evt. hjulpet på vej af offentlig reulering. Generelt må virksomhedernes interesse i livscyklusvurderinger antages at være positiv, da det kan reducere virksomhedens usikkerhed i forhold til forbrugernes holdninger til virksomhedens produkter og i forhold til kommende offentlige indgreb. Dette kræver dog en yderligere standardisering af metoderne til livscyklusvurdering således at de fremstår som troværdige for alle de involverede parter. Endvidere forudsætter det et positivt samspil med de offentlige myndigheder, således at virksomhedernes synspunkter inddrages i den måde hvorpå evt. offentlig regulering fortages. Den virksomhedsinterne anvendelse af miljøvurderinger af produkter kan være mere eller mindre omfattende. Den mest passive anvendelse er, hvor informationen blot benyttes til at stille krav til leverandørerne, mens en anvendelse i virksomhedens produktudvikling må karakteriseres som mere offensiv. Produktudvikling kan igen være mere eller mindre fremadrettet. De mest kortsigtede produktforbedringer kan have en horisont på 2-3 år, mens mere langsigtede anvendelser indebærer mere radikale forandringer af produktet. Imidlertid vil de mulige alternativer, som en virksomhed inddrager i en livscyklusvurdering, typisk være begrænset af virksomhedens muligheder for at realisere alternativerne. Alternativer, der forudsætter strukturelle ændringer i samfundet og derfor ligger udenfor virksomhedens påvirkningsmuligheder, vil sjældent blive inddraget. Der er dog eksempler på, at man er gået så vidt som til at stille spørgsmålstegn ved, om det undersøgte produkt overhovedet er den mest miljømæssigt forsvarlige måde at dække det relevante behov på. Der kan dermed være lagt op til at justere virksomhedens produktprofil eller ligefrem ændre produktområde under iagttagelse af virksomhedens særlige kompetencer. På længere sigt kan man forvente en øget anvendelse af livscyklusvurderinger til sådanne strategiske overvejelser, hvor livscyklusvurderinger går fra at være et teknisk redskab i virksomhedernes miljøledelsessystemer til at være et ledelses-værtøj i sig selv. Begrebet "livscyklus-ledelse" ("Life cycle management") vil være dækkende for denne anvendelse.

Offentlig anvendelse af livscyklusvurderinger har den fordel, at den ikke er bundet af snævre virksomhedsinteresser, og derfor kan anlægge et mere vidtgående perspektiv, både i sine virkemidler og i forhold til hvilke problemstillinger man kan tage op. En offentlig myndighed vil kunne se en interesse i en bredere analyse, der kan omfatte strukturelle ændringer og måske endda går så vidt som til at inddrage alternativer, der forudsætter ændringer i borgernes livsstil. Offentlig anvendelse af livscyklusvurderinger har imidlertid hidtil mest fundet sted i forbindelse med fastsættelse af standarder for miljømærkning af produkter, dvs. et forholdsvis kortsigtet forsøg på at påvirke udbuddet af produkter gennem informativ påvirkning af markedet.

Det er vel efterhånden ved at være generelt accepteret, at dagens miljøproblemer - for ikke at tale om fremtidens -

ikke kan løses alene gennem valg af mere miljøvenlige produkter, men kræver en generel nedsættelse af det *materielle* forbrug i forhold til det nuværende gennemsnitlige forbrug i den vestlige verden. Hvis dette ikke samtidig skal betyde en reduktion i levestandard, kræves omfattende nytænkning, der ikke kan begrænses til enkelt-produkter, men kræver *samtidig* ændring af husholdningernes organisation og adfærd, ændring af strukturelle samfundsforhold *og* ændring af de enkelte produkter i denne nye sammenhæng.

Om end denne erkendelse er ved at være alment udbredt på et *abstrakt* plan, undertrykkes den i forhold til vores daglige handlinger. Dette skyldes til dels mangel på konkrete, acceptable handlingsalternativer, men nok i endnu højere grad mangel på overblik over de forskellige miljøvirkninger af vores daglige handlinger, både i absolut og relativ forstand. Der mangler simpelthen et redskab, der på simpel måde kan oplyse forbrugerne om konsekvenserne af enkelt-handlinger set i et større perspektiv. I forbindelse med livscyklusvurderinger er der et tilsvarende behov for at kunne kommunikere miljøvirkninger *ved det enkelte produkt* på en simpel måde, i relation til den konkrete forbrugers situation. Til dette formål anvender vi at angive miljøvirkningen i person-ækvivalenter, dvs. at beskrive miljøvirkningen ved det enkelte produkt i forhold til samfundets samlede miljøvirkning pr. person pr. tidsenhed. Således var en enkelt verdensborgers gennemsnitlige bidrag til drivhuseffekten ca. 25 kg CO_2-ækvivalenter pr. dag i 1990, hvilket svarer til udledningen ved at afbrænde 10 liter benzin i en personbil, dvs. ca. 130 kørte km i en gennemsnitlig personbil. Tilsvarende person-ækvivalenter kan beregnes for andre miljøvirkninger. I stedet for dets gennemsnitlige nuværende bidrag, kunne person-ækvivalenterne også relateres til fra det ønskelige bidrag, enten udfra politiske målsætninger eller ud fra bæredygtigheds-overvejelser. Herved kommer person-ækvivalenterne til at svare til det personlige "økologiske råderum". En bæredygtig udledning af drivhusgasser vil formodentlig være omkring 10 kg CO_2-ækvivalenter pr. person pr. dag eller 40% af den nuværende gennemsnitlige udledning. Det betyder, at allerede ved at køre 50 km i personbil har man opbrugt sin daglige "drivhus-kvote". Så folk der har mere end 25 km til arbejde, kan jo begynde at overveje, om de helst vil flytte tættere på arbejdspladsen, tage cyklen eller blive ved med at køre bil og til gengæld slukke for oliefyret og nøjes med kærlighed og kildevand. På denne måde kan person-ækvivalenter medvirke til at sætte det daglige forbrug i perspektiv, og dermed udvide diskussionen fra en snæver sammenligning af produkter til bredere sammenligning af alternative handlemåder eller egentlige livsstils-ændringer. Først da udfolder miljøvurderingen sit fulde potentiale.

Indlæg på Forbrugerrådets og Teknologirådets konsensuskonference den 1. november 1996.

Erfaringer med miljøforbedring af industriprodukter.

Anne-Marie Mose, Gram A/S.

Frem til slutningen af 1980'erne har miljøforbedringer stort set været lig med reduktion af energiforbrug. Men i midten af 80'erne bredte livscyklustankegangen sig i Europa og dermed også i Danmark. Dette har betydet, at virksomhederne i langt højere grad fokuserer på andre ting end lige energiforbrug som f.eks. det "komplette" ydre miljø, hvorunder energiforbrug også hører.

Gram A/S har i perioden 1991 til 1996 deltaget i UMIP-projektet (Udvikling af Miljøvenlige Industriprodukter). Projektet var et samarbejde mellem IPU (Instituttet for produktudvikling, beliggende på DTU), Danfoss A/S, Grundfos A/S, B&O A/S, KEW A/S samt Gram A/S. Formålet med projektet var at udvikle metoder til at foretage en livscyklusvurdering af industriprodukter.

Indlægget vil omhandle en præsentation af Gram A/S resultater fra UMIP- projektet.

Der vil blive vist eksempler på hvorledes en livscyklusanalyse kan bruges i en industrivirksomhed.
En hovedkonklusion er, at virksomheder vha livscyklusanalyser har fået mulighed for at tage hånd om miljøet allerede, når produktet befinder sig på tegnebordet. Dette er utrolig vigtigt, idet en stor del af produkternes miljøbelastning disponeres på tegnebordet.

Indlægget vil endvidere give eksempler på foretagne miljøforbedringer i Gram A/S produkter.

Det at udvikle produkter efter livscyklusprincippet, og dermed opnå mere miljøvenlige produkter, kræver, at der findes velegnede værktøjer i form af EDB-programmer, som gør det forholdsvis nemt og hurtigt at foretage en livscyklusvurdering, således det kan inddrages i produktudviklingen.
Er dette forhold til stede har Gram A/S konstateret, at det er praktisk muligt at inddrage miljøhensyn under produktudviklingen stort set på lige fod med andre parametre såsom pris, kvalitet, design, funktion m.m.

Stikord til forbrugerpanelets spørgsmål med udgangspunkt i dansk landbrugsproduktion.

Hvordan kan det private forbrug vokse med 40% de næste ti år samtidig med, at miljøbelastningen mindskes?

Anders Borgen

Som udgangspunkt er det vigtigt at slå fast, at uanset hvilken målestok man lægger til grund for en miljøvurdering af dansk landbrug, vil ethvert seriøst svar være, at dansk landbrugsproduktion som helhed ikke er bæredygtig.
Landbruget tilføres langt flere næringsstoffer end der sælges med produkterne, og der er derfor væsentlig forureninq/ophobninq af næringsstoffer i eller fra landbrugssystemet. Tilsvarende er der en udpining af næringsstoffer andre steder, bl.a. i visse U-lande.

Landbruget tærer hårdt på begrænsede ressourcer, bl.a. Fosfor og fossil energi.

Den store animalske produktion forbruger så meget protein og kulhydrat, at dansk landbrug ikke kan siges at bidrage positivt til den globale fødevareforsyning.
Biodiversiteten er stærkt på retur i det danske agerland på grund af landbrugsmetoderne, bl.a. anvendelsen af pesticider og sløjfningen af småbiotoper.
Forureningen fra dansk landbrug kan registreres overalt i natur, have, grundvand, regnvand, fødevarer i Danmark og i resten af vor verdensdel.

Enhver snak om udvidet anvendelse af denne produktionsform inden for Danmarks område vil komme i konflikt med ønsket om mere bæredygtighed. Spørgsmålet kan dog forstås på flere måder, så svaret kan nuanceres.

40% udvidelse af forbruget lyder spørgsmålet. Danskerne har næppe noget ønske om at spise 40% mere end i dag. Imidlertid er mad ikke bare mad. Hvor dyrkning af 1,5 kg korn kræver godt én m^2 landbrugsareal kræver 1,5 kg kød omkring 5-10 m^2 landbrugsareal til foderproduktion afhængig af kødtypen. Man kan således godt have en udvidet produktion eller forbrug, hvis der samtidig sker en omlægning til vegetabilsk forbrug/produktion.

Samtidig vil det også være muligt at opretholde et sammenligneligt produktionsomfang med væsentligt mindre miljøbelastning ved anvendelse af moderne renere teknologi i landbruget, herunder hel eller delvis omlægning til økologi landbrug.

En samlet omlægning af dansk landbrug til mindre animalsk produktion til fordel for vegetabilsk produktion kombineret med omlægning til ressourcemæssig forsvarlig økologisk produktion vil godt kunne øge Danmarks bidrag til den globale fødevareproduktion med 40% samtidig med, at dansk landbrugs samlede miljøbelastning mindskes.

Hvordan kan Producenterne tilskyndes til at fremstille varer og tjenesteydelser, som belaster miljøet mindst muligt?

Inden for landbruget har der været flere tendenser i retning af mindre miljøbelastende produktion.

Offentlig indgriben med lovgivning eller trusler om afgifter har haft en vis effekt.

Forbrugerne/den offentlige opinion har de sidste 15 år øget opmærksomheden omkring landbrugets produktionsformer, og har bidraget til at også landmændene har fået et mere nuanceret syn på landbrugets bæredygtighed. Landmandens vilje til at forbedre miljøet er i denne forbindelse en forudsætning for, at lovgivning kan gennemføres og virke i praksis.

Den politiske forbrugers valg af økologiske produkter har været en forudsætning for denne produktionforms eksistens, og dette har haft en afgørende betydning for udviklingen og afprøvningen af renere teknologi i landbruget, og har haft betydelig indflydelse på opmærksomheden omkring landbrugets bæredygtighed og for perspektiverne for alternative produktionsformer.

Offentlig miljømærkning af den økologiske produktionsform har i denne forbindelse været af stor betydning.

9. A og B: Hvilken betydning og indflydelse har den politiske forbruger sammenlignet med lovgivere, producenter og detailhandelskæder?

Alle forbrugere bør være bevidste om, at deres valg ved køledisken er af betydning for produktionsformen og dermed for vort miljø. Det er vor pligt som samfundsborgere og forbrugere i et demokratisk kapitalistisk samfund at tage politisk stilling i alle samfundsanliggenheder. Og lige som vi er moralsk forpligtet til at stemme ved en folkeafstemning, er vi også moralsk forpligtet til at udnytte vor økonomiske magt som forbrugere.

Dette skal dog ikke opfattes på den måde, at den politiske forbruger bør aflaste lovgivernes arbejde. Den politiske forbrugers magt ligger i, at man mellem folketingsvalgene ved køledisken kan protestere over politikernes manglende evne til at løse deres del af opgaven.

Selv om man har pligt til at udøve sin politiske magt, der ligger i indkøbet, så skal man samtidig være sig bevidst, at det grundliggende er en udemokratisk proces. For vor man i det demokratisk system stemmer efter hoveder, så stemmer man ved køledisken efter høveder, således at de, der har det største forbrug også har den største magt; her er penge = magt.

Som politiske forbrugere kan vi vælge gode ting, men vi kan ikke dermed forhindre andre i at vælge dårlige ting. Som politiske forbrugere har vi indflydelse på produktionen af den varehandel, som vi har råd til. Men vi har ikke indflydelse på den måde resten a£ landbruget dyrkes på. Her er det de japanske og amerikanske forbrugere, der har indflydelse, fordi hovedparten af den danske landbrugsproduktion eksporteres. Er det rimeligt, at det er forbrugerne i disse lande, som bestemmer over dansk miljøpolitik? Skal landbrugsproduktionen i Danmark styres af, om man i resten af verden kan finde tilstrækkelig mange mennesker, der ikke vil betale en frivillig merpris (miljøskat) for at

holde dansk grundvand rent? Det er en indlysende absurd tanke, som vi ikke kan være tjent med.

I forbindelse med landbrugsproduktionen har dette f.eks. betydet, at de danske forbrugere primært får udenlandske økologiske varer eller animalske produkter produceret på importeret foder fra lande med bedre politiske/økonomiske forhold for den økologiske produktion, mens dansk landbrug produceres med pesticider til eksportmarkedet. Selv om hjemmemarkedet er udækket kan det altså bedre betale sig at producere med pesticider til eksportmarkedet. Man tvinges derfor som økologisk forbruger til at vælge mellem at købe udenlandsk økologisk eller konventionelt. Vi har reelt ikke det frie valg til at påvirke dansk landbrug til økologisk produktion, sålænge der er frie eksportmuligheder for konventionelle produkter.

Et valg af f.eks. økologiske varer bør derfor ikke bruges til at protestere mod landmanden, men til at protestere mod de politikere, der tillader det konventionelle landbrug at anvende de produktionsmetoder, som de gør.

En anden begrænsende faktor vi har som politiske forbrugere er vor viden. Det er umuligt at vide tilstrækkeligt til at vælge fornuftigt i alle forhold. Vi kan have specialviden om et lille udsnit af vareudbuddet, mens de 90% af vore varer må købes i blinde. Eller sagt på en anden måde, kun måske 10% af markedet kan styres af de politiske forbrugere. I forbindelse med kampagner kan en større del af forbrugerne blive oplyst om Brent Spare og Shell, men det er kun en forsvindende brøkdel af vareudbuddet, der kan styres af kampagner. En nødvendig forudsætning for, at den politiske forbruger kan få afgørende indflydelse på produktionsforholdene er derfor, at der bliver miljømærkning på hovedparten af varegrupperne.

Vi skal altså bruge vor indflydelse ved køledisken, mer vi skal primært bruge den til at protestere over de manglende politiske muligheder, der er for gennem lovgivningen at løse problemerne.

Nogle, herunder også flere politikere, ønsker at overlade miljøpolitikken til den politiske forbruger. Det må betegnes som ansvarsforflygtigelse, hvis en politiker med indflydelse på denne måde fralægger sig sit ansvar. Det er en uaccceptabel privatisering af miljøpolitikken.

Oplæg til konsensuskonference om forbrug og miljø - 1. november 1996

Mekanismer bag det stigende forbrug - transport som eksempel

Mette Jensen

forsker, mag.scient.soc.

Danmarks Miljøundersøgelser

Udviklinge i transportarbejdet - nogle tal

Når man opgør befolkningens forbrug af transport bruger man persontransportarbejdet som et mål, dvs. hvor mange kilometer befolkningen transporterer sig på et år. Ifølge Finansministeriets budgetredegørelse, Velfærdssamfundets veje, fra maj 1996 var persontransportarbejdet i 1994 på ca 71 mia km (ekskl cykler og gang). Af disse blev de 75% udført med bil, svarende til 50 mia persontransportkilometer, mens den kollektive transport stod for 19%, svarende til 15 mia persontransportkilometer. Det samlede transportarbejde er i perioden 1970 til 1994 steget med næsten 70%, svarende til en stigning fra 42 mia km i 1970 til de 71 mia km i 1994.

De mange kilometer køres i stadigt flere biler af stadigt flere mennesker. Ifølge Vejtransporten i tal og tekst 1995 fra Automobil-Importørernes sammenslutning er antallet af personbiler i Danmark steget fra ca 1.063.000 i 1970 til ca 1.600.000 i 1994, svarende til en stigning på godt 50%. For hver 1.000 indbyggere i Danmark var der godt 300 biler i 1994 mod godt 200 i 1970. I følge den seneste Transportvaneundersøgelse (TU-95) fra Trafikministeriet havde op

mod 80% af danske familier en eller flere biler til rådighed (62,8% havde 1 bil og 15,6% havde 2 biler) mod kun godt 20% som ikke har bil i familien (mere præcist 21,7%). Antallet af familier med 2 biler er steget kraftigt de seneste år og den gennemsnitlige størrelse på bilerne - målt i vægt - er ligeledes steget betydeligt.

Omregnet svarer de 71 mia persontransportkilometer i 1994 til ca 15.000 km rejste kilometer for hver person i Danmark - fra spædbarnet til oldingen. Forsigtige fremskrivninger - bl.a. opgjort i Trafik 2005, som er Trafikministeriets seneste handlingsplan for miljø og energi i transportsektoren - viser, at persontransportarbejdet pr indbygger vil stige til 20.000 km pr år i 2010. Det svarer til en forventet stigning på 33% på kun 14 år.

Den helt korte konklusion på ovenstående er, at udviklingen fortsat vil gå i retning af, at forbruget af transport stiger voldsomt - *medmindre naturligvis nogen beslutter og kan ændre udviklingen.*

Transportens miljøproblemer

Nogle af de vigtige miljøproblemer transportområdet er årsag til er CO2-udslip (kommer fra energiforbruget), luftforurening samt forurening af grund- og overfladevand.

I regeringens transporthandlingsplan for miljø og udvikling fra 1990 inddeles transportsektorens miljøproblemer i globale, regionale og lokale problemer. De *globale* problemer består i transportens bidrag til drivhuseffekten (opvarmning af atmosfæren) primært i form af CO2-udslip, som udvikles ved forbrænding af benzin og dieselolie. De *regionale* problemer består i transportens bidrag til den sure nedbør og kvælstofdeponering, som giver anledning til skovdød og øvrige vegetationsskader samt problemer for overflade- og grundvand. De *lokale* problemer, som følge af emissionerne (udslippet), består i høje koncentrationer af sundhedsskadelige stoffer - særligt i byerne - samt i forurening af overflade- og grundvand som følge af afstrømningen af forurenet vand fra vejene.

70 - 80% af luftforureningen i byerne kommer fra vejtrafikken, som langt overvejende består af biler. Luftforureningen indeholder en række sundhedsskadelige stoffer, som kan medvirke til udvikling af kræftsygdomme, hjerte- karsygdomme, luftvejslidelser, øjenirritation og hovedpine, påvirke især børns indlærings- og koncentrationsevne - for at nævne de vigtigste. Vejvandet kan indeholde store mængder af tungmetaller, oliespild og glatførebekæmpelsesmidler, som f.eks. salt, cyanider og andre kemiske stoffer, som har forskellige skadevirkninger på jord og vand (forgiftning og eutrofiering).

Andre miljøproblemer er støj, som ca 700.000 boliger i Danmark lider under, samt problemer for dyre- og plantelivet.

Som følge af det stigende transportarbejde stiger også mange af transportens miljøbelastninger. Særligt problematisk er CO2-udslippet/energiforbruget, som udgør op mod 20% af det samlede udslip/forbrug i Danmark - på samme måde som i mange andre lande i den vestlige verden. *På denne baggrund er der god grund til at gøre sig nogle overvejelser over, hvordan transportens miljøproblemer kan løses bedst muligt.*

Baggrunden for det stigende transportforbrug

Udviklingen af boligområder, placering af arbejdspladser, indkøbscentre, børneinstitutioner, servicevirksomheder, offentlige institutioner etc, er alt sammen noget som har medvirket til en stigning i befolkningens transport (læs: bilkørsel) og dermed til transportens miljøbelastning, som vi har set det i de sidste mange år. Der er her tale om en klar udvikling med en til dato stadig større spredning af de steder, hvor man har sin daglige gang.

Samtidig med at denne samfundsudvikling sker uden at den enkelte (husstand/familie) for alvor har nogen indflydelse på den, så vælger folk på den anden side selv f.eks. at bo og arbejde stadig længere fra hinanden og er dermed med til at fremskynde udviklingen. Hvis muligheden er til stede vælger stadig flere en bolig, ud fra hvor de ønsker at bo og en arbejdsplads ud fra hvor de ønsker at arbejde, uden at skele til afstanden på anden måde end at det naturligvis skal være muligt at transportere sig fra det ene sted til det andet - som oftest i bil. Dette har hurtigere biler samt flere, bredere og mere lige veje, flere broer etc. sikret indtil dato, idet det på denne måde kan lade sig gøre at tilbagelægge stadig større afstande på den samme tid. Selve tiden der bruges på at transportere sig har stort set været

den samme gennem de sidste mange år. Meget tyder på at denne udvikling, hvor afstanden mellem bolig og arbejde vil vokse, fortsætter også i fremtiden.

I fritiden, hvor op mod halvdelen af den private persontransport finder sted, har man set en lignende om end svagere udvikling i retning af, at folks aktiviteter ligger i en stadig større afstand fra boligen. Mange af disse fritidsaktiviteter ville ikke være mulige uden en bil til rådighed, og det kan ses som en del af et generelt transportmønster, hvor man transporterer sig stadig mere for at komme til et ønsket mål. Udbudet af fritidsaktiviteter er enormt, og det vil af mange blive opfattet som en ubehagelig begrænsning, hvis man ikke kan deltage i et ønsket tilbud - uanset afstanden.

På samme måde med indkøb hvor man idag ser et mønster, hvor familierne gerne kører endog meget langt efter f.eks. billige tilbudsvarer eller specielle ting, som man har hørt om eller set annonceret.

Transportsystemet idag sikrer således at man kan komme fra et sted til et andet, og her udgør bilen et fleksibelt og behageligt transportmiddel, så længe der er plads nok på vejene (det er der ikke altid, særligt ikke i og omkring de store byer og i myldretiden), men hvis man studerer bilen som andet og mere end et transportmiddel, så viser det sig at den i lige så høj grad tilgodeser en række andre ønsker eller behov end det at komme fra et sted til et andet, dvs end selve transporten.

Bilen som kulturfænomen

F.eks. er den omfattende transport efter varer blevet en del af et kulturmønster omkring indkøbssteder. Man køber ind, anbringer børnene i et aktivitetscenter, spiser i et tilknyttet cafeteria, hører på levende musik, ser en modeopvisning eller lignende. Man oplever noget og hygger sig, samtidig med at man køber ind.

Og transporten til og fra disse indkøb/oplevelser og transport i det hele taget, det gælder også besøgsture til familie og venner, ferieture m.v. er blevet en del af dette mønster. Man sidder i familiens eget rum - bilen - man snakker, hører musik, skændes, drømmer og alt muligt andet, ligesom og alligevel anderledes end man gør derhjemme. Ligesom på den måde, at man er privat, sig selv, med faste pladser og vaner og anderledes ved at man er tæt sammen på et meget lille område og derved opnår en intimitet, som måske kan være svær at finde i en ofte forjaget hverdag.

Bilen kan desuden bruges som koncertsal, den kan sige noget om førerens personlighed - som f.eks. en 2CV eller en BMW, den kan signalere status - som f.eks. en Skoda eller en Mercedes. Den symboliserer og giver frihed og uafhængighed ud fra nogle bestemte forudsætninger. Biler kan være udgangspunkt for et fællesskab, hvor man går til motorløb eller på biludstilling. De her nævnte er blot nogle af de mange kulturfænomener, der er opstået undervejs i bilernes relativt kortvarige historie.

Det vil alt i alt sige, at hvis man skal ændre på transportforbruget skal man dels se på vilkårene for transporten, både de samfundsskabte og de selvvalgte, dels på selve transporten, men altså også på de "behov" som bilen iøvrigt tilgodeser i vort moderne samfund, dvs undersøge bilen som kulturfænomen.

Modsætninger mellem holdninger og adfærd

Et studie af transportforbruget ud fra den enkelte/enkelte husstands transportadfærd er således vigtigt, bl.a. fordi det i sidste ende er hos den enkelte/enkelte husstand at ændringerne skal finde sted. Ét udgangspunkt for mulige ændringer kunne være, at se på nogle af de modsætninger, som mange er præget af i deres transportvaner. Man finder ofte hos trafikanterne en uoverensstemmelse mellem holdninger og adfærd, mellem teori og praksis. Man er opmærksom på miljøproblemerne og ved godt at biler forurener, og at man selv medvirker til forureningen ved sin egen bilkørsel, men vælger alligevel bilen, både fordi den er et effektivt og fleksibelt transportmiddel, som er billig i brug, når man "nu alligevel har den stående", men altså også fordi den i det moderne samfund som nævnt står for en række symboler og tilgodeser nogle andre og ofte mere irrationelle behov hos mennesker i en travl hverdag. Sagt på en anden måde: transportens miljøproblemer lukkes ude i dagligdagen, når man drøner derudad i bilen - men modsætningen ligger der og kan dukke op til overfladen, hvis der bliver pirket lidt i den. En anden modsætning går

på at bilen giver en uafhængighed, som ikke andre transportmidler kan give (cyklen er her en undtagelse), samtidig udtrykker mange, at de er afhængige af bilen i deres hverdag for at få dagens mange aktiviteter til at hænge sammen. Den skaber mao. både afhængighed og uafhængighed på én gang. Mange fremhæver den frihed det giver at have en bil til rådighed, man kan når som helst køre hvorhen man ønsker, samtidig med at man er opmærksom på at bilen sætter store begrænsninger for menneskers og især børns frie udfoldelse. Disse modsætninger ligger latent i mange trafikanter og kan udmærket være udgangspunkt for en diskussion af mulige ændringer af transportadfærden, som den ser ud idag.

Mulighed for ændringer/løsninger?

Der er næppe tvivl om at bedre, mere effektive og billigere kollektive transportmidler vil kunne flytte nogle trafikanter fra biler over i tog og bus og evt. nye letbaner, moderne sporveje m.v. Særligt i stærkt trafikerede byområder vil der kunne hentes en hel del her. Hvis man f.eks. ser på prisudviklingen på transportområdet er det iøjnefaldende, at prisen på benzin er steget langt mindre end prisen på kollektive transportmidler. I den tidligere omtalte redegørelse fra Finansministeriet i år kan man læse, at "mens det samlede forbrugerprisindeks i 1994 var 192 (1980=100) var benzinindekset 124 og indekset for tog/rutebil 246. Det vil med almindelige menneskeord sige, at prisen på kollektiv transport er steget omtrent 100% mere end prisen på benzin!! En vej at gå, hvis problemerne skal løses, er at lade de 2 indekser mødes eller endnu bedre krydse hinanden.

Debatten har koncentreret sig om hovedsageligt 2 løsninger på transportens miljøproblemer: Den ene går ud på at gøre bilerne "grønnere", dvs gøre dem "renere" og udnytte energien mere effektivt dvs køre længere på literen, den anden går ud på v.hj.a. forskellige restriktioner på bilkørsel at få folk til at køre mindre i bil og mere i kollektive transportmidler. Denne debat har som udgangspunkt haft, at en høj grad af mobilitet er et gode og en nødvendighed i et moderne samfund. Dette kan efter min mening diskuteres. I stedet for mobilitet kunne man tale om tilgængelighed. Hvis der ikke var så langt mellem bolig og arbejde, hvis der var nogle attraktive indkøbsmuligheder i nærheden af boligområderne, gode aktivitetsmuligheder i nærheden af boliger eller evt arbejdspladser, institutioner og servicefaciliteter i nærheden, behøvede man ikke transportere sig så meget og så langt. Hvis man desuden satsede helt anderledes på en teknologisk fornyelse af jernbaner og busser samt udviklede nye og flexible kollektive transportmidler **samtidig** med at man forhøjede bilafgifterne - hvis man gjorde alt dette på en gang, så kunne man skimte en løsning, som kunne blive bæredygtig og den kunne tilmed være attraktiv for befolkningen ved at medvirke til en mindre stresset hverdag uden et evigt jag fra det ene sted til det andet.

Jeg tror at en løsning på problemerne i forbindelse med transportforbruget kan være at formulere nogle positive alternativer til det nuværende transportsystem og den eksisterende transportadfærd. Alternativer som både fastholder det moderne samfund og er bærerdygtigt. Et samfund uden økonomisk vækst, men som satser på andre værdier, og som ikke behøver at være et samfund i tilbagegang eller stilstand, men et samfund i fremgang. Fremgang og økonomisk vækst behøver ikke at være identiske. Men hvordan man i det nuværende Danmark sikrer en fremgang uden økonomisk vækst må være et spørgsmål til diskussion for panelet. Jeg har skitseret problemerne med udgangspunkt i transportforbruget.

Jørgen Birk Mortensen

Økonomisk Institut

Københavns Universitet Oktober 1996

Hvad er relationen mellem vækst, forbrug og miljø?

Hvordan kan det private forbrug vokse med 40 procent de næste ti år samtidig med at miljøbelastningen mindskes?

Hvilke muligheder er der for at en sådan udvikling kan realiseres hvilke tilpasninger skal dertil?

Privat forbrug opgøres som summen af nogle varemængder ganget med de priser, som forbrugerne har været villige til at betale for disse varer. Stigning i forbrug kan derfor både fremkomme ved at varemængderne stiger og ved at de priser, som forbrugerne er villige til at betale for varerne stiger, eksempelvis fordi varerne vurderes at have en højere kvalitet.

Miljøbelastning er et begreb med mange dimensioner, som inkluderer forbrug af en række naturressourcer og en række forskellige udledninger, som påvirker miljøtilstanden. Historiske erfaringer tyder på. at stigende indkomst og forbrug medfører forringelser i nogle dimensioner og forbedringer i andre dimensioner.

Betydningen af forbrugets sammensætning.

Miljøbelastningen af private forbrugsgoder varierer stærkt mellem varetyper. Når vi giver en krone ud til køb af private forbrugsgoder afhænger miljøbelastningen af hvilken type vare vi køber, og af om vi i vores varevalg lægger vægt på hvordan varerne er produceret. Stigende indkomster anvendes ikke nødvendigvis til at forøge det mængdemæssige forbrug, men kan anvendes til at købe varer af højere kvalitet.

Betydningen af produktionsforholdene for miljøbelastningen.

I hvilket omfang ønsker eller presses virksomhederne til at tage hensyn til miliøbelastningen ved produktionen af forbrugsgoder.

Hvordan reduceres forbrugets miljøbelastning?

Ændrede holdninger, preferencer og livsstil hos forbrugerne, som

ændrer deres prioritering mellem forskellige forbrugsgoder.

Ændringer i det økonomiske system, således at der skabes incitamenter for omlægninger mod mindre miljøbelastende produktion og forbrug. Indretning af det økonomiske system, således at det fremmer realiseringen af ønsker om bæredygtig udvikling.

Derfor udfordring for økonomer til at skabe et økonomisk system, som understøtter og sikrer en ønsket udvikling i miljøtilstanden (og ikke modvirker en sådan udvikling).

Tilsvarende udfordring for produktionssystemet: Tilbyde folk en type forbrug, der er mere tiltrækkende end den de er vant til og samtidig mindre miljøbelastende.

Indsatsen for miljøforbedringer og miljøopretning.

Den *andel af* samfundets samlede indsats af produktionsfaktorer, som anvendes til miljøopretning og miljøforbedringer har været stigende, men er dog stadig forbløffende beskeden.

Vore erfaringer tyder på, at forbrugere eller samfund med stigende indkomst er villige til at øge den del af den samlede indsats, som går til miljøforbedring og til miljøgenopretning.

Betydningen af effektivitet i indsatsen for miljøforbedringer og miljøopretning.

Omkostningerne ved at realisere miljømæssige mål.

Det økonomiske Råd(Maj 1993) har benyttet en langsigtet økonomisk model til at beregne omkostningerne ved at indfri vores målsætning om CO_2-reduktion. Disse beregninger viser, at det er næsten 7 gange så dyrt at realisere målsætningen hvis man bruger traditionel administrativ regulering med ensartet mængdemæssig reduktion i alle økonomiens sektorer, som hvis man anvender en ensartet CO_2-skat.

Sikring af fleksibilitet og udnyttelse af substitutionsmuligheder.

Hvordan kan man på længere sigt både have økonomisk vækst og opnå økologisk bæredygtighed?

Den økonomiske opfattelse af begrebet bæredygtig udvikling - sikring af at levevilkårene ikke forringes i fremtiden.

Focus på sikring af fremtidige generationers levevilkår.

Naturen som grundlag for al menneskelig og dermed også økonomisk aktivitet.

Naturen som "kapital", der frembringer ydelser, der er bestemmende for de menneskelige levevilkår.

Kan "naturkapital" erstattes af andre typer af kapital (produceret kapital eller menneskelig kapital)?

Begrebet "det økologiske råderum" - et interessant pædagoisk begreb, der dog rummer mulighed for unødvendig forringelse af menneskelige levevilkår. Er det f.eks meningsfuldt at fastlægge aluminiumsforbrug for enkelt personer?

Er det nødvendigt med vækst i det private forbrug af hensyn til samfundsøkonomien?

Konsekvenser af stigende effektivitet i produktionen, kun beskedne ønsker om nedsættelse af arbejdstiden, ingen stigning i andre efterspørgselskomponenter, som offentlig forbrug, investeringer herunder investering i miljøforbedringer eller export.

Miljøtilstanden som en væsentlig del af samfundsøkonomien. Er vi som borgere villig til at betale for en stigende miljøindsats?

Styring af udviklingen i miljøtilstanden.

Hvordan får man forbrugerpriserne til at afspejle alle omkostninger herunder miljøomkostningerne?

Argumenterne for miljøskatter eller omsættelige forureningsrettigheder.

Principper for fastsættelse af miljøskatter.

Hvor i det økonomiske kredsløb skal skatten placeres. Hvis der indføres produktionsmetoder, som formindsker miljøbelastningen bør dette "belønnes" med en reduceret miljøskat.

Skadeomkostningerne knyttet til miljøforringelser i forbindelse

produktion, transport og forbrug kan kun opgøres på ufuldkommen vis.

Den "objektive" eller perfekte løsning ikke mulig og er heller ikke nødvendig - selv en ufuldkommen løsning kan være bedre end det system, som vi har i dag. Denne ufuldkommenhed skyldes bådemanglede indsigt i konsekvenser af miljøforringelser og indsigt i hvordan mennesker reagere på regulering.

Er pris- eller miljøskattefastsættelsen for nem at manipulere med (lobbyisme)?

Ikke lettere at manipulere end andre former for regulering - antagelig vanskeligere, at manipulere end den nuværende dominerende direkte administrativ regulering. Derimod politisk vanskeligt at indføre miljøskatter, fordi etablerede rettigheder ændres, idet nogle forurenere fratages retten til at forurene gratis.

Konsekvenser af miljøskatter for:

- forbrugernes købekraft?

Miljøskatter medfører at varepriserne stiger, men hvis skatteprovenuet benyttes til at nedsætte andre skatter, behøver købekraften hos forbrugerne ikke at gå ned.

- den sociale fordelings- og indkomstskattepolitik?

Miljøskatter kan have uønskede og uheldige virkninger på indkomstfor-delingen, men provenuet fra miljøskatterne kan anvendes til ændring i andre skatter, som modvirker dette.

- samfundsøkonomien(import/ export) - beskæftigelsen?

Ændring i konkurrenceevne, men lavere indkomstskatter kan dog give lavere lønstigninger. Arbejdskraft kan erstatte brugen af miljøbeskattede input i produktionen.

Et væsentligt aspekt af miljøskatter er således, at de giver et provenu, som kan anvendes til reducere skatten på f.eks. indkomst eller til at nedsætte momsen. Ved en sådan skatteomlægning kan man ændre virkningen på forbrugernes købekraft og genoprette eventuelle fordelingsskævheder. Det forhold, at arbejdskraft bliver forholdsmæssig billigere, kan øge anvendelsen af denne og dermed modvirke konsekvenser af konkurrenceevneforringelse.

En del af provenuet kan naturligvis også anvendes til at forbedre miljøtilstanden.

Beregninger på modeller af den danske økonomi viser, at beskæftigelseseffekten af en C02-skat er meget beskedne, når provenuet tilbagebetales til borgerne.

Bæredygtig udvikling - hvad er det?

Jesper Jespersen, RUC.
Det var Brundtland-rapporten fra 1987, *Vores fælles fremtid*, der
satte miljøet definitivt på den politiske dagsorden, men desværre på en for landene uforpligtigende måde. Det kan dog ikke bortviske den centrale del af rapportens budskab: at miljøproblemer er globale, og at hele klodens befolkning herigennem har et skæbnefællesskab.
Når regnskoven fældes, så er det ikke kun et sydamerikansk problem, det store CO_2-udslip i Nordamerika og i Europa er ikke kun et problem for de rige lande, brugen af freon i den kinesiske køleskabsindustri er ikke kun et kinesisk problem etc.. Hertil kommer, at de forringede levevilkår i de folkerige stater syd og øst for Europa kan sætte uoverskuelige folkevandringer i gang inden for en overskuelig fremtid.
Rækker naturkapitalen til fortsat vækst i produktionen? Dette er et globalt spørgsmål, og svaret kan derfor ikke begrænses til de i forvejen rigeste lande - om deres produktion fortsat kan vokse. Det er der en række argumenter for, at den ikke kan, hvoraf det vigtigste er, at *da det allerede eksisterende produktionsniveau ikke i sig selv er holdbart i længden, hvordan skulle så yderligere tilvækst kunne gøres bæredygtig?*
Naturkapitalen indgår som et nødvendigt element i produktionsprocessen i form af ressourceanvendelse og som container for affald.
Den fossile energi (olie, gas og kul) er helt uundværlig i de industrialiserede lande, men desværre også udtømmelig. For det tager ca. l mio. år at gendanne disse energier. Det vil sige, at enhver produktion, der baserer sig på fossile energier, ikke kan opretholdes i det uendelige. Så længe der overhovedet bruges fossil energi, så reduceres den eksisterende naturkapital. Bæredygtighed handler derfor om helt at gøre produktion og forbrug *uafhængige* af disse og andre udtømmelige energiformer (f.eks. uran).
Problemstillingen er fuldstændig parallel på forureningssiden. Det afgørende er, at produktion og forbrug giver anledning til en forurening, der overstiger den naturlige nedbrydning (det man også kunne kalde naturens rensekapacitet), og så vokser forureningen. Et forhold, der gør sig gældende for udledning af røg, affald og spildevand. Det hober sig op i naturen og øger miljøgælden. Bedst kendt er formentlig drivhuseffekten, hvor det

løbende udslip af CO_2 lægger sig som en dyne omkring jorden. En dyne, der vokser år for år på grund af produktionen og den dertil knyttede afbrænding af fossile energikilder. Regeringens mål var at mindske $C0_2$-udslippet med 20 pct. i løbet af 15 år i perioden 1990-2005. Selvom det skulle lykkes, så vil det ikke mindske drivhuseffekten - blot give et beskedent bidrag til, at ophobningen går lidt langsommere. Drivhuseffekten vil fortsat forøges. Det internationale ekspertpanel af klimaforskere (IPCC), som FN har bedt om at se på, hvad der kræves, for at yderligere ophobning ophører, er nået frem til en nødvendig reduktion i CO_2-udslippet i størrelsesordenen 70-80 pct. af det nuværende niveau. Så længe denne tærskelværdi overskrides, øges miljøgælden. Denne sammenhæng mellem produktionens størrelse og udledningens omfang, sat i forhold til naturens renseevne, gælder på de fleste forureningsområder. Vi kender det fra landbrugets udledning af nitrat og anvendelsen af pesticider, for blot at nævne nogle af belastningerne for det ydre miljø.

(Figur 7.2 viser sammenhængen mellem produktion og miljøbelastning. Hvert år reduceres mængden af fossil energi, repræsenteret ved hældningen på pilen. Pilens hældning er bestemt af dels produktionens størrelse og dels energiteknologien. I Danmarks tilfælde har disse to effekter igennem de sidste 20 år stort set modsvaret hinanden. Det vil sige, at *den hastighed, hvormed vi udtømmer den eksisterende beholdning, er uforandret.*

Tilsvarende vedr. CO_2-udslippet. Her er det årlige udslip stadig på niveau med 1988 (ca. 60 mio. tons). Danmark bidrager således i stort set uændret tempo med *at forøge* drivhuseffekten.

Kun hvis pilene blev vandrette, ville der være tale om en egentlig *bæredygtig produktion,* der efterlod naturkapitalen uberørt.

Denne konklusion sætter finansminister Mogens Lykketofts udtalelse vedr. sammenhængen mellem økonomisk vækst og miljø i perspektiv:

*+Det er ingen naturlov, at økonomisk vækst medfører øget energiforbrug og mere forurening.**

(27.9.95 i Information).

Dette er fejlagtigt af to årsager: 1) Øget produktion vil isoleret betragtet *altid* føre til, at energiforbruget bliver større (det tilsiger den 2. termodynamiske lov), dvs. pilen i figur 7.2A bliver stejlere, end den ellers ville have været. Kun hvis der var tale om en meget målrettet indsats i f.eks. vindmølleproduktion, ville pilene evt. i et længere perspektiv blive mindre stejle. 2) I forureningsdiagrammet betyder pilenes hældning**,** at øget produktion nødvendigvis indebærer, at der slipper flere stoffer ud i naturen (end der ellers ville have gjort).

Kort fortalt er det jo netop den vækst i produktionen, der finder sted hvert år, der har betydet, at dansk økonomi i dag befinder sig milevidt fra noget, der blot minder om en bæredygtig udvikling. Pilene er i dag lige så stejle, som de var for 25 år siden.

Hvilket netop gør finansministerens konklusion så oprørende forkert:

*+Der er plads til både økonomisk vækst og fremgang for miljøet.**

(27.9.95 i Information).

Set i et historisk perspektiv er det altså forkert, at økonomisk udvikling er gået hånd i hånd med mindsket energiforbrug og renere miljø.

Nu har Miljø- og Energiministeriet netop fremlagt 'Energiplan 21', hvor det vises, at en årlig vækst i BNP på godt 2 pct. er forenelig med en reduktion i det fossile energiforbrug og CO_2 udslippet med ca. 60 pct. Der er formentlig ikke noget teknisk til hinder for, at dette forløb ville kunne realiseres. Men ikke mindst den økonomiske og politiske virkelighed, som denne udvikling skal realiseres i, taler sit tydelige sprog om, at et er teori, noget ganske andet - desværre - virkeligheden.

I 1990 fremlagde daværende energiminister Jens Bilgrav Nielsen en på mange måder tilsvarende energiplan (+Energi 2000*). Når jeg slår tilbage i den, så er det udviklingsforløb, som hidtil er blevet realiseret, i alt væsentligt lig det, der dengang kaldtes BASIS-forløbet. Det forløb, der netop ikke var bæredygtigt, og som derfor med en bevidst handlingsplan måtte undgås. Nar energiforbrug og CO_2-udslip er lidt pænere i dag, skyldes det helt overvejende, at væksten i BNP (1990-95) ikke levede op til forudsætningerne. Det mindskede væksttempo tog toppen af miljøbelastningen uden på nogen måde at gøre udviklingen tilnærmelsesvist bæredygtig.

Et europæisk perspektiv på bæredygtighed

For mere end to år siden fremlagde den daværende EU-miljøkommission en chok-rapport om sammenhængen mellem vækst og miljø i EU. Den var udarbejdet af en ekspertgruppe for Miljødirektoratet i EU-kommissionen med

bistand fra en række af de øvrige direktorater. Det chokerende var, at den dokumenterede, at selv hvis et virkelig omfattende miljøprogram blev indført i hele EU, så ville det ikke kunne forhindre, at energiforbrug, CO_2-udslip og vandforbrug i år 2010 ligger på et højere niveau end i 1990, hvilket svarer til, at de +europæiske* pile i figur 7.2 bliver stejlere tiår efter tiår. Og selv i et forløb, hvor det virkelig lykkedes for EU's miljø- og finansministre at indføre et helt batteri af grønne afgifter og omsættelige forureningstilladelser, samt at føre hele provenuet tilbage til erhvervslivet i form af lavere lønskatter, *så ville den onde cirkel mellem vækst og miljøødelæggelse alligevel ikke blive brudt,* (**jf. figur 7.3.**)
Der er ydermere i disse beregninger taget udgangspunkt i så store grønne afgifter, at de rent faktisk afspejler de miljømæssige omkostninger ved produktion og forbrug - altså til et niveau, der ligger væsentligt over det niveau, som er blevet vedtaget i Danmark med fuld virkning fra 1998.
Beregningerne viser da også, at der fortsat vil ske en reduktion af klodens samlede energibeholdning, at der fortsat vil ske en ophobning af affald på Europas lossepladser (hvis det ikke lykkes at sælge det til ulandene, som foreslået af en vicedirektør i Verdensbanken), og at koncentrationen af forurenende stoffer fortsat vil stige i luften, i grundvandet og i havene.
Tilbageføres provenuet fra disse EU-miljøafgifter til virksomhederne i form af bl.a. lavere lønskatter, så vil det betyde en vis billiggørelse af arbejdskraften, hvilket kan bidrage til at reducere arbejdsløsheden, men det fjerner ikke spændingsfeltet mellem vækst og miljø. Her skal der fortsat vælges. Tallenes tale er klar nok. Det eneste, som effektivt vil kunne reducere det tempo, hvormed miljøbelastningen forøges (altså mindsket energiforbrug og CO_2-emission), er nulvækst i produktionen. I perioden 1992/93, hvor europæisk økonomi oplevede en kraftig recession, faldt energiforbruget rent faktisk, men omvendt blev vi vidner til en stejl stigning i arbejdsløsheden og forøgede sociale spændinger. I løbet af bare to år steg arbejdsløsheden med mere end 5 mio. personer.
Afgifter og forureningstilladelser kan i bedste fald sætte tempoet ned i dette fortsatte miljømæssige amokløb, for det er kun en direkte opbremsning i den traditionelle økonomiske aktivitet i den rige del af verden, der vil kunne bidrage til eventuelt at gøre udviklingen bæredygtig. Det er tallenes tale, hvor politisk ubekvemme de end måtte synes at være.
Som sagt, det chokerende ved disse beregninger er, at selv om det skulle lykkes at få grønne afgifter indført i et betragteligt omfang, så er det ikke nok til at gøre udviklingen bæredygtig. Det eneste eksperterne tør love er, at indførelse af grønne afgifter vil forbedre den miljømæssige tilstand i forhold til, hvad den ellers ville have været. Og, tilføjes det lakonisk, så vil udviklingen da i det mindste være kommet +et skridt* nærmere bæredygtighed!
Men samtidig er det vigtigt for såvel miljøministrene som EU-Miljøkommissæren at forstå, at uanset om det skulle lykkes at komme igennem med hele det foreslåede arsenal af miljøafgifter, så er det ikke den endelige sejr for miljøet. Princippet om, at forureneren betaler, er ikke i sig selv tilstrækkeligt til at gøre udviklingen bæredygtig, for en række af disse processer er irreversible. Én gang atomaffald, altid radioaktivt stof i naturen. Én gang CO_2 i atmosfæren, altid (eller i hvert fald i mange, mange år) forøget drivhuseffekt. Man kan ikke betale sig fra disse øgede fysiske belastninger.

Fra hård til blød vækst - kunne det være svaret?

I debatten om vækst, beskæftigelse og miljø ses også det forslag, at man skal omlægge produktionen fra vareproduktion til tjenesteydelser for derigennem at øge beskæftigelsen og mindske miljøbelastningen. Også dette argument er besnærende ud fra en umiddelbar betragtning: for enhver kan jo med egne øjne se, at frisørmesteren bruger mere arbejdskraft og mindre energi pr. omsat krone end f.eks. Stålvalseværket eller Portland Cement.

Men også her fører kompleksiteten i den underliggende økonomiske struktur til mindre entydige resultater. For det første er frisørmesteren afhængig af både stål og cement for at få tag over hovedet og for at kunne komme til og fra arbejde hertil kommer, at producenterne af sakse, hårtørrere, brylcreme, og hvad der i øvrigt medgår i frisørforretningen, også bruger stål, cement og energi i deres produktion. I tabel 7.1 er der angivet nogle tal for hele forbruget (altså både det direkte og det indirekte, der kommer i form af råvarer, halvfabrikata og forretningsservice etc.) af arbejdskraft og energi i hhv. industrien og de private serviceerhverv. Her ses det overraskende, at når alle de indirekte effekter tælles med, så er den private servicesektor set under ét ikke mere beskæftigelsesintensiv end industrien, og den bruger heller ikke væsentligt mindre energi end industrien pr. omsat mio. kr.
Når der er så lidt forskel på tallene for industrien og privat service, skyldes det især, at de to sektorer er flettet

snævert sammen i hele deres produktionsstruktur. En færdigvare har ofte i det moderne erhvervsliv en uhyre sammensat produktionsstruktur både geografisk og virksomhedsmæssigt. Der er megen transport forbundet med fremskaffelse af råvarer, forarbejdning og videresalg og fakturering. Og netop i salgsleddet kan der foregå en arbejdsintensiv produktion. Omvendt behøver privat service ikke at være så arbejdsintensiv, totalt set, som man umiddelbart kunne tro. Reparation af f.eks. varige forbrugsgoder kan bestå i, at hele indmaden tages ud og fornys i løbet af 2 time. Eller tag f.eks. skiturisme og forretningsrejser som eksempler på, at privat service kan være endog særdeles energiintensiv.
Som det også fremgår af tabellen, kan der ikke opnås nævneværdige resultater i form af øget beskæftigelse og mindsket ressourceforbrug ved omlægning af produktionen fra industri til privat service i bred forstand. Det er derimod serviceydelser, der traditionelt er blevet produceret i den offentlige sektor, som har et betydeligt beskæftigelses- og energireducerende potentiale: uddannelse, sundhed og plejefunktioner. Men skal disse sektorer ekspandere, vil det betyde enten en forøgelse af skattetrykket eller en omfattende privatisering. En diskussion, som jeg vil lade ligge i denne sammenhæng.
Konklusionen på ovenstående gennemgang af mulighederne for at kombinere vækst, beskæftigelse og miljø er således negativ. Givet den markedsbaserede produktionsstruktur, som karakteriserer europæisk økonomi, så er det næppe muligt at forene øget produktion med en bæredygtig udvikling. Den fortsatte arbejdsdeling og det stærkt stigende transportbehov giver den økonomiske udvikling en iboende dynamik, der trækker den væk fra en bæredygtig udvikling. Selv med en dramatisk stigning i miljøafgifterne viser beregninger fra EU-kommissionen, at væksten i energiforbruget tilsyneladende ikke er til at dæmpe ved hjælp af markedsorienterede indgreb i form af miljøafgifter. Det eneste, der effektivt vil kunne sætte en stopper for dette fortsatte amokløb, er en opbremsning i den traditionelle produktion, hvilket på den anden side med lige så usvigelig sikkerhed vil øge arbejdsløsheden; for viljen til omfattende arbejdsdeling er ikke til stede. Endelig har nye tal for sammensætningen af industriens og den private servicesektors anvendelse af arbejdskraft og energi afsløret, at det er begrænset, hvad der kan opnås af forbedringer ved en mere generel omlægning fra industriproduktion til private tjenesteydelser.
Det er for mig at se på høje tid, at den hidtidige illusion om, at den rige vestlige verden fortsat skal kunne få både i pose (mere traditionel velfærd) og i sæk (en bæredygtig udvikling), opgives som grundlaget for den økonomiske politik.
Og så har jeg ikke engang taget stilling til, hvorledes de 100 millioner munde, der kommer til hvert år, skal mættes.

Figur 7.2 Den absolutte grænse for ressourceforbrug og forurening

A. Fossil energi

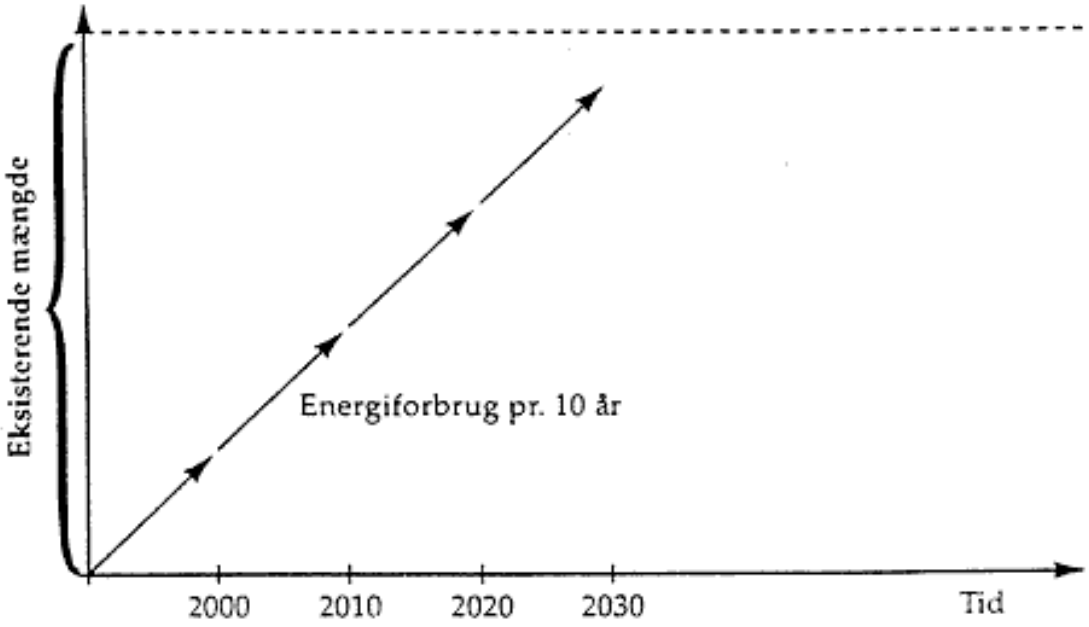

B. Ikke nedbrydelig forurening

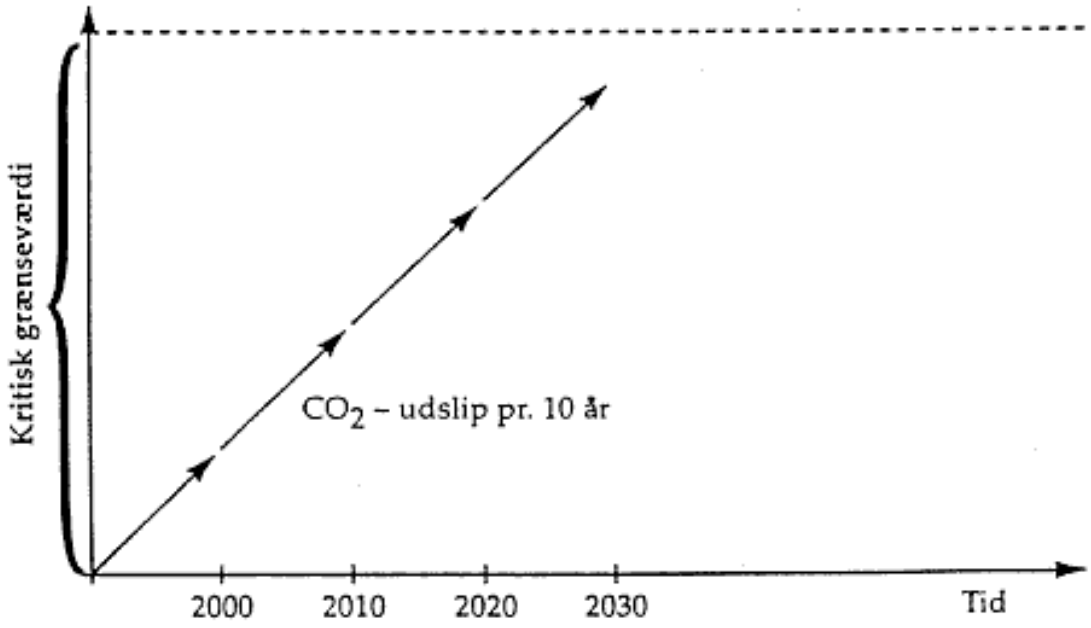

Kilde: Henrik Adrian, m.fl.: Europaøkonomi, s. 217, Gyldendal undervisning 1995

Tabel 7.1 Beskæftigelse og energiforbrug i erhvervene, 1990

	Beskæftigelse pers./mio. kr.	*Energi Tj/mio. kr.*
Industri	2.65	1.12
Privat service	2.35	0.92
Offentlig service	4.18	0.41

Kilde:
Input-output-tabeller og analyser 1990, Danmarks Statistik, København 1994.

Figur 7.3 Beregnet udvikling i energiforbrug i EU, 1990-2010

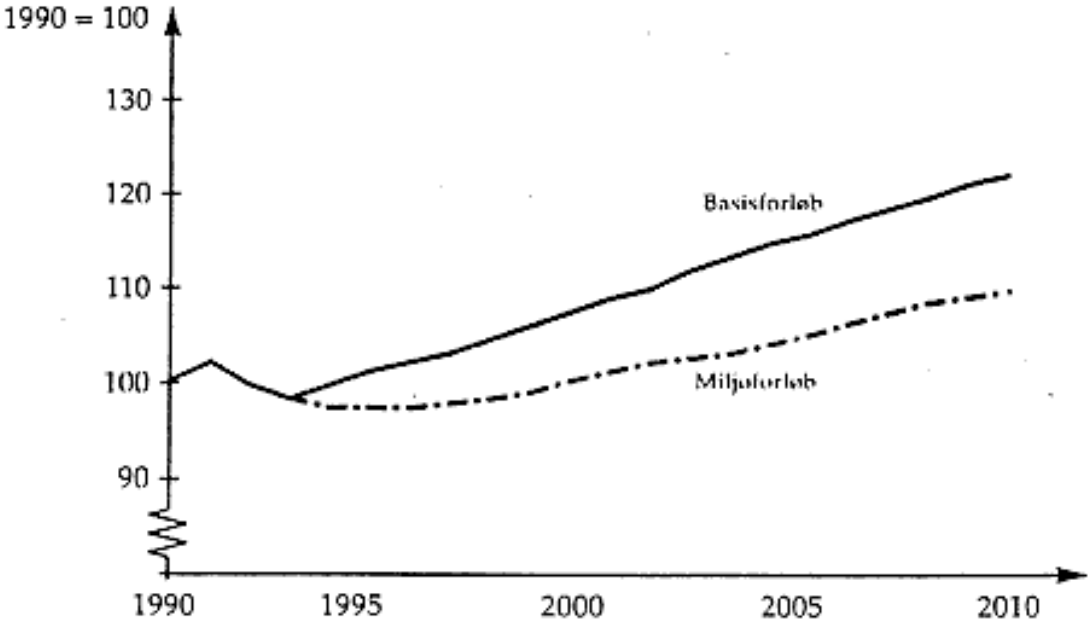

Anm.: I basisforløbet med ca. 2½ pct. årlig vækst i BNP i EU. Miljø-forløbet er beregnet efter fuld implementering af afgifter og miljømæssige tiltag, der i princippet skulle sikre at »forureneren betaler«.
Kilde: EU-Kommissionen (DGXI): The Potential Benefits of Integration of Environmental & Economic Policies, May 1994, Bruxelles.

Spørgsmål til Forbrugerrådets koncensuskonference nov. 96

Hvad er effekten af forbrugerinformation om miljø og livsstil?

Oplæg ved Margrethe Lyngs Mortensen, Forbrugerstyrelsen.

èt af flere mulige virkemidler

Når jeg er bedt om at tale om effekten af information om miljø og livsstil, synes jeg det er nødvendigt først at pege på at information er èt virkemiddel ud af flere mulige, når staten vil have borgerne til at handle. Staten kan vælge at sætte fart på en udvikling - f.eks. skrotte de gamle biler, ikke ved at informere om gamle bilers problemer, men ved at give en ophugningsstøtte. Man kan med andre ord - udover information - styre forbrugeren gennem f.eks. økonomiske tilskyndelser.

èt af flere parametre ved forbrugsvalg

Når det gælder det grønne valg - er valget et af mange parametre. Hvis det gælder levnedsmidler skal maden være - - billig for danske husmødre ofrer relativt mindre på madbudgettet end andre i Europa, - let at lave - vor mor er udearbejdende i højere grad en sine kolleger sydpå, - som da vor mor var ung - det kan far og børnene bedst li`, og det er langt over halvdelen, der først og fremmest vælger efter disse parametre. Så gør det ikke noget, hvis maden også er - let at købe/opbevare - det vil sige få i supermarkedet. Efter disse valg kommer parametre såsom om det er grønt, sundt, smager godt.

Effekt er holdning og handling

Jeg synes, det er frugtbart at dele talen om effekt op i to - nemlig holdning og handling. Det er sandt at de økologiske varer har fået vind i sejlene - men det er stadig sandt, at hvis der blev handlet lige så meget grønt, som der taltes - så ville....

FS fremmer grønne vaner

på en lang række punkter. - I vores **afprøvninger** som vi offentliggør i Råd & Resultater forsøger vi at få et **fra-vugge-til-grav-synspunkt** med. Bladet udkommer mindst 10 gange om året i 70.000 eksemplarer.

- Forbrugerstyrelsen med Forbrugerombudsmanden er med til at diskutere **miljømarkedsføring**.
- og vi udgiver en række pjecer, som skal hjælpe forbrugeren på vej. Det er **bæredygtig husholdning, bæredygtig bolig.**

- Vi forsøger at komme på forkant med rapporten om **familiens miljøstrategiske valg** - et udviklingsarbejde som i korthed forsøger at kortlægge hvormeget en familie belaster miljøet med de aktiviteter, de foreager sig i hverdagen, familiens miljøbelastning. Den forsøger at bedømme ressourceforbrug og udledninger til miljøet fra 22 aktiviteter i en modelfamilie. Rapporten var opdelt i to - første del indeholder resultaterne af kortlægningen, anden del ser på nogle af de handlemuligheder forbrugeren selv har for at nedsætte miljøbelastningen.

1/3 af Familiens miljøbelastning kommer fra **familiens spisning** - drop bøffen og hold en kødløs dag og 1/3 fra **transport i bil og rumopvarmning.** Den sidste 1/3 af ressourceforbrug og udledninger kommer fra **vareforbrug ved fritidsaktiviteter, beklædning, hygiejne og sundhed samt rengøring.**

Rapporten forsøger **at sætte proportioner på debatten** om det grønne valg. Valget mellem en økologisk og en konventionelt dyrket kiwi fra new Zealand er i småtingsafdelingen - i forhold til at vælge det gammeldags danske grønkål. Der er en halv jordomrejse og en masse co2 til forskel.

Vores modelfamilie - far, mor og to børn vaskede **312 maskiner** vasketøj om året - tallet har vi fra elselskaberne og fra spørgeundersøgelser hos AimNielsen.

Et eksempel: Vaskeaske Forbrugerstyrelsen lavede - i samarbejde med Miljøstyrelsen i 95 en kampagne, der skulle forsøge at ændre Danmarks vaskevaner. Den hed **VASKEASKE.** Målet var primært at få forbrugeren til at vaske

med den korrekte mængde sæbe i stedet for generelt at overdosere. For at dosere de kompakte vaskemidler korrekt skulle forbrugeren hente en strip indklæbet i en folder, i det supermarked, hvor de handlede. Derefter måle vandets hårdhed, for dermed at afgøre den rette sæbemængde. Samtidig opfordrede vi til at droppe skyllemidlet. Sagt i korthed vidste vi fra en undersøgelse at under halvdelen af forbrugerne doserer efter brugsanvisningen og vandets hårdhed. Kompakte vaskemidler er 2 til 3 gange så koncentrerede som de gamle midler, men siden de kompakte midler er kommet til at dominere markedet er vores forbrug ikke faldet mere end 20 %. 80 % af forbrugerne bruger skyllemiddel. Statens Husholdningsråd og Rådet for genanvendelse og mindre forurenende produkter stod bag kampagnen og Sæbe- Parfumeri- Toilet- og Kemisk-Tekniske artikler støttede kampagnen. Fabrikanterne gav pengene til strippen.

En rimelig vellykket kampagne Forbrugerstyrelsen og Miljøstyrelsen har tænkt at søge (stort set) at gentage kampagnen om føje tid. Det var nemlig - efter vores opfattelse - en rimelig vellykket kampagne, når man tager i betragtning hvilke midler, vi havde til rådighed. Vi brugte 1,5 millioner kroner og opnåede i følge en effektmåling hos AIMNielsen at **400.000 eller 11,5 % havde ændret dosering** efter at have set kampagnen. 84% havde sat doseringen ned. Vi havde haft penge til at bede AIM spørge knap 1000 danskere over 13 år, hvor halvdelen oplyste, at de havde set kampagnen. Siden blev der fulgt op på kampagnen hos kommunerne som annoncerede i distriktsbladene med den lokale vandhårdhed.

Men kan diskutere om den effekt, som vi regner for rimeligt god - i forhold til indsatsen burde have været bedre. Hertil er der vel at sige - for det første er det jo ingenlunde sådan at man - fordi forbrugeren ved at tøjvasken er en betydelig miljøbelastning lader være med at vaske. Som når det gælder cigaretter og sprut har vaskelasterne nemlig en række positive egenskaber - enhver ved, at der er morsommere ved rygerbordet til julefrokosterne.

- hvis vi befandt os i Kina under kulturrevolutionen ville meget være enklere - men ordrer om levevis forekommer i strid med fænomenet danskhed.

At tage et valg Hvis vi lige vender tilbage til VASKEASKE. Kampagnen har taget en række valg, før vi går ud og beder familien Danmark dosere vaskemidlet korrekt og droppe skyllemidlet.

I virkeligheden står Forbrugerstyrelsen med et valg, der i høj grad **handler om miljø og livsstil.**

Livsstil er blandt andet at Danmark har fået flere husstande og flere parcelhuse de sidste 20 år - og med huset følger også en vaskemaskine og en tørretumbler. Der er blevet lettere adgang til at vaske - med det resultat at vi vasker mere og mere. Faktisk slår Danmark **rekord i vasketøjsvask i Europa**. Uden at hygiejne ligefrem hærger dansken - vi er nemlig ikke ret gode til at vaske hænder før vi kaster os ud i madlavningen eller efter toiletbesøg.

Da jeg var barn i en ganske almindelig familie i Bagsværd havde vi to sæt tøj til en uge. Et sæt til skolen og et sæt til at lege i. Vi gik i bad en gang om ugen og skiftede fra inderst til yderst ved den lejlighed. Vi vaskede hver 14. dag på møntvaskeri, som alle andre i vores kvarter. Når min mormor havde månedlig vaskedag - var hun sur, fordi det var et slæb. Men hun brugte samlet set **mindre tid** på at vaske familiens tøj - end jeg gør. Hun ønskede sig tøj, der var strygefrit, der var farveægte, hurtigt tørrede, var slidstærkt og kunne holde ungerne varme.

I dag har vi fået de tekstiler som min mormor drømte om og den lette adgang til vask. Tilgengæld skiftes tøjet dagligt - og familien Danmark vasker næsten en daglig vask i vaskemaskinen. At vaske er blevet en livsstil.

Fremfor at diskutere dosering - kunne man - med en vis dødsforagt - kaste sig ud i at bede de vaskene damer reducere antallet af vaske f.eks. fra 6 ugentlige til 3-4. Og hvis vaskemaskinen så også blev fyldt hver gang - var meget vundet for miljøet.

Faktisk har vi været ude at teste - om vi overhovedet ville overleve at komme af med det budskab - fordi vel er et legitimt ærinde at der spares vand, energi, miljøet spares og hun sparer tid. Men vores fokusgrupper har følt livsstilsbudskaber nærmest anmassene. Budskabet er jo moralismens budskab - denne ubehagelige blanding af protestantisk selvkontrol og political correctness. Moralismen sammenkobler nok fornuften med etikken, men

desværre på en måde, der synes at nære småborgerlig snagen i andres liv og livsstil - helt ned i underbukserne. Det er meget udansk at forhøre sin bordherre om, hvornår han sidst skiftede sokker.

Shower together
Et andet eksempel kunne være at tale om valget af hårplejemidler og brusebadssæbe, fordi disse midler er placeret under de mere miljøbelastende produkter - først og fremmest på grund af det store forbrug. Jeg har bare svært ved at se Forbrugerstyrelsen i rollen som en vis fru Thatcher som for snart mange år siden opfordrede britterne til at gå i bad sammen. Hvorvidt man i familien Danmark bader selv eller med andre er selvsagt også et spørgsmål om stil. Da Forbrugerstyrelsen ikke er naturligt selvdestruktiv begrænser vi budskabet til en opfordring om at dosere - og lader familien Danmark vaske som død og fordærv.

FS i EM
Men Forbrugerstyrelsen er som bekendt placeret under Erhvervsministeriet. Man kan tale om os som en stækket fugl, men jeg vil nu alligevel gerne pege på at der i **truslen om mistet integritet** også ligger en mulige udfordring. Forbrugerstyrelsens og Statens Husholdningsråds rolle er nemlig ikke blot at drive på med kampagner i retning af VASKEASKE, men også f.eks. at undersøge vaskemaskiners energi- og vandforbrug. **Sammen med producenterne** forsøger vi at finde frem til løsninger, så forbrugeren (udover at spare på vandet, vaskemidlet og energien) også kan vaske tøjet rent. I øvrigt er integriteten tilstede via det politisk uafhængige Statens Husholdningsråd.

Det giver faktisk den mulighed at finde frem til det **ligevægtspunkt**, hvor forbrugerens krav til pris mødes med fabrikantens pris for udvikling af produktet. Ud fra et samfundsmæssigt synspunkt er det jo alt andet lige praktisk, at det der udbydes på markedet også ønskes af forbrugeren, så varen finder en afsætning. Jeg minder om dette fordi, der jo hos producentern/på markedet har været en del smertelige erfaringer med grønnere varer - der åbenbart var **udbudt til den forkerte pris - for der var ikke afsætning.**

Afslutning
Selvfølgelig tror informatører som jeg på at information. Får forbrugeren besked om vaskemaskiners energi- og vand forbrug kan det få nogle til at vælge at bruge den lidt mindre, men bæredygtig livsstil en **en tung opgave at løfte med information** alene - bl.a. fordi de økonomiske gevinster for den enkelte er forsvindende. Hvis effekten af forbrugerinformation skal blive til noget på lidt længere sigt skal det ske **i kombination med økonomiske tilskyndelser** - uanset om det gælder madpakkefolien eller brugen af tørretumbleren. Hvis ikke staten vil hjælpe til med at styre den udvikling med økonomiske incitamenter - skal man forestille sig at forbrugeren selv skal holde rede på zeolit eller fosfor i vaskepulveret - udover dosering og alt det andet. Det er **urealistisk og overlader forbrugerne i armene på markedsførerne.**

Oplæg til konsensuskonferencen om forbrug og miljø 1-4 november 1996 1

Barrierer for bæredygtige forbrugsvaner

Fra Forskningslektor, Cand. psyk. Jeppe Læssøe Institut for Teknologi og Samfund

Danmarks tekniske Universitet

Kære forbrugerpanel!

Forbrug og miljø er et umådeligt omfattende og komplekst emne. Forskningen breder sig over en række fag, og er herhjemme først så småt ved at komme igang. l vil måske opleve eksperternes forskellige måde at behandle dette emne på, som det rene babelstårn-snak. Ingen af os er "ekspert" i den forstand, at vi ved alt om emnet, og ved det

med sikkerhed. Lad mig derfor bruge blot et par linier på at angive den position, hvorfra jeg angriber det:

Min position er kort fortalt, at jeg *ikke* tager udgangspunkt i miljøet, og forsøger at forklare, hvordan samfund og mennesker bør være, men derimod forsøger at tage udgangspunkt i udviklingen i vores hverdagsliv og psykologi for her at opspore de kræfter, der kan fremme og hæmme vores medvirken til sikring af en bæredygtig udvikling. Jeg har arbejdet med undersøgelser af de sociale og psykologiske betingelser for lokal borgerdeltagelse i miljøprojekter, med grønne familiers forskellige levemåder og erfaringer, samt - i det sidste år - med et mere teoretisk projekt om sammenhænge mellem livsstilsudvikling, forbrugsvækstens psykologi og strategier for en bæredygtig udvikling. Arrangørerne har bedt mig om at besvare hele tre hoved- og et bispørgsmål på 5 sider. Så det bliver *meget* kortfattet!

a .**Barrierer for bæredygtige forbrugsvaner hos den enkelte og i samfundet**

Mangel på miljøinformation kan være en barriere for at ændre miljøadfærd. Men det er en udbredt misopfattelse, at mennesket fungerer som et kar, der skal fyldes med *informationer* indtil det har *viden* nok til at ændre *værdier*, og derved fa *vilje* til at *handle* i overensstemmelse med informationerne. En række undersøgelser har vist, at miljøviden ikke nødvendigvis fremmer miljøvenlige handlinger, Barriererne er ikke ens for forskellige mennesker og forskellige sager. Men *generelt* kan barriererne for bæredygtige forbrugsvaner beskrives som forskellige kombinationer af hæmmende kræfter i 1) den eksisterende livsstil, 2) de samfundsmæssige rammebetingelser, 3) i de sociale relationer og 4) i de personlige psykologiske forudsætninger:

l. Livsstilen som barriere:

* Hverdagen er et puslespil af mange gøremål. Den kan beskrives som en balance eller rytme, som vi rent praktisk kan overkomme, og som vi psykisk er fortrolig med og tryg ved. Den er en række rutiner, som udgør et mønster, som vi kan klare og som giver os psykisk stabilitet. Krav om ændringer - fx. at køre mindre bil - risikerer derfor at blive oplevet som uoverkommelige og ubehagelige. Ændringer der giver en oplevet gevinst - typisk nye Iystfyldte forbrugsmuligheder - er selvfølgelig velkomne, men for at få plads til dem, er et "rationaliserings- eller minimeringsprincip" nødvendigt. Og det kan være en besværlig barriere for flere miljøhensyn i hverdagen.

* Mangel på tid og ressourcer (økonomisk, vidensmæssigt såvel som psykisk) er i den forbindelse en særlig barriere. En del mennesker har så travl en hverdag, at de ikke har tid og overskud til at ændre denne travle livsstil. Nogle mennesker har tilsvarende sat sig så hårdt i det økonomisk, at de ikke har råd til fx. at købe økologiske fødevarer, medmindre de fx. vælger at flytte til noget billigere.

* Der er store forskelle i danskernes livsstil - hvilket også indebærer forskellige værdisæt og ønsker. Det betyder, at der er store forskelle mht. hvilke miljøløsninger vi foretrækker - og dermed også hvilke der frastøder os. Selv blandt de allerede grønne, viste min undersøgelse store forskelle i levemåder og i vurdering af miljøløsninger. Fx. ønsker nogen "gør-det-selvløsninger", mens andre foretrækker "gør-det-for-mig" løsninger. Nogle kræver teknisk raffinerede løsninger, andre afskyr dem og vil hellere udvikle en simpel, sparsommelig levemåde. Nogen har en livsstil hvor hjemmet og familien er i centrum, andre er næsten aldrig hjemme, men vil måske gerne deltage i et lokalt fællesskab, hvor man sammen finder løsninger. Pointen er, at generelle miljøregler og rniljøråd let risikerer ikke at passe til konkrete menneskers livsstil og ønsker.

1 .*De samfundsmæssige rammebetingelser som barriere:*

* Nogle forbrugere har indrettet sig, så de i udstrakt grad kan leve miljøvenligt indenfor de givne samfundsmæssige rammer. Men - som en norsk undersøgelse konkluderer - er det generelt sådan, at selv de allerede grønne kun i beskedent omfang har reduceret deres forbrug, fordi der ikke politisk er tilrettelagt gode betingelser herfor. En del af de grønne familier, jeg undersøgte, boede på landet, og blev her begrænset af den lokale brugs ringe udvalg af økovarer og af de meget ustabile leverancer.

* En almennyttig boligafdeling vil gerne skifte deres miljøskadelige el-varme ud med et miljøvenligt kraft-varme system. Men uden støtteordninger til denne for almenheden gavnlige indsats, bliver huslejen forhøjet og de socialt ringest stillede må flytte. På samme måde gav en del af de grønne familier i min undersøgelse udtryk for en

"modstrømsoplevelse": De må betale ekstra for at gøre noget samfundsmæssigt gavnligt, mens andre belønnes økonomisk for at være ligeglade med miljøet.

*.Forsøg på at overbevise forbrugerne om at de skal tage hensyn til miljøet giver desuden ringe effekt, hvis forbrugerne samtidig oplever et "krydspres"; dvs. at politikerne samtidig tager beslutninger fremmer øget forbrug. Fx. "Hvorfor skal jeg tage cyklen til bageren, når politikerne modarbejder det ved at investere milliarder til fremme af øget bilisme?"

* Miljøproblemerne er igennem de sidste 20 år i stigende grad blevet et professionelt anliggende, med dertil hørende institutioner, der slås med andre institutioner, mens medierne refererer herom. Det kan godt være, at man nu gerne vil have forbrugerne til at tage ansvaret for miljøet på sig, men som udgangspunkt er de vant til at være passive forbrugere snarere end aktive borgere, og vilkårene for at de oplever at deres handlinger giver dem indflydelse, er med professionaliseringen blevet dårligere.

3. De sociale relationer som barriere:

* Vores adfærd er påvirket af, hvad andre gør, og af de sociale normer man støder på i hverdagen. Gør de andre ikke noget, kan det nytteløse eller uretfærdige være argumenter for heller ikke at gøre noget. Er vi alle enige om det rigtige i at gøre noget for miljøet, fører det imidlertid ikke nødvendigvis til at alle gør det. En del vil tværtimod tage det til indtægt for, at de så kan tillade sig at "køre gratis": Dvs. både få miljøgevinsten af de andres indsats, og den personlige gevinst af at undlade at yde noget. Hvis mange vælger at køre gratis, bliver det en norm, og jeg kan tillade mig også at gøre det, ja, ligefrem blive mopper som "hellig", hvis jeg ikke gør det. Men hvis alle nyder, uden at yde, så får vi hverken en miljøgevinst, eller en særlig personlig gevinst. Den frivillige indsats har altså et dilemma, som kan være en vigtig barriere, hvis der ikke er nogen form for fælles forpligtende ordning og hvis man ikke kan se - og evt. sanktionere - effekten og hvem der har gjort hvad.

* Sociale normer er en utrolig stærk dynamik. Den kan være positiv som normen om at boycotte fransk vin, eller negativ som en social opsplitningsmekanisme, hvor nogen bekræfter hinanden i at være grønne, mens andre bekræfter hinanden ved bl.a. at tage afstand fra at være og gøre som de grønne. Sociale normer handler også om jagten på at få positiv social respons gennem bestemte gøremål (fx. rejser) og materielle genstande (fx. tøj). Denne barriere for forbrugsreduktion tager jeg op i næste kapitel.

* En mig bekendt ikke undersøgt, men givet vigtig dynamik findes i familiens sociale relationer. Forandring af livsstil og adfærd er, som det fremgår, i forvejen ikke nemt. Men hvis man tilmed ikke er enig i familien, så er der en del forbrugsændringer, der er nærmest umulige at gennemføre. Forhandlingen kan fx. handle om tidsbrugen, om økonomien eller om konflikten mellem miljøhensyn og hygiejne.

1.*De personlige psykologiske forudsætninger som barriere:*

* Miljøproblemerne er store, abstrakte og truende. Truende både i den forstand, at vi er bekymrede for drivhuseffekten, ozonhullet m.v., som kan skabe kaos og ødelæggelse, og i den forstand at den umiddelbare konsekvens er afkald på noget af det, vi er glade for, er vant til eller længes efter. Man taler ligefrem om miljøstress, som en uholdbar psykisk spændingstilstand, der enten fører til forsøg på at handle sig ud af den, eller - hvis man ikke oplever at kunne det - til en "bortforklaring"; dvs. til en indre omtolkning af truslen, indtil den ikke mere opleves som en trussel. Miljøinformation uden oplevelse af selv at kunne bemestre problemet kan altså føre til fortrængning, i stedet for til handling. At følge med strømmen og gå helt op i forbruget er i sig selv en god måde at glemme verdens fortrædeligheder på.

* Miljøproblemerne er for en dels vedkommende, noget vi hører om; de er ikke konkret sanselige. Deres diffuse-abstrakte karakter er en barriere for at gøre noget, ligesom det også gør det svært at opleve resultaterne af det man gør; dvs. nytten.

* Miljø er jo ikke hele verden. Vi har andre behov, interesser og værdier. Det gør os ambivalente (dvs. både motiveret for og imod) overfor miljørådene. En undersøgelse fra USA har fx. vist, at folk derovre er ser deres

forbrug som en trussel mod fremtiden. Men de har også en norm om individuel frihed og selvrealisering, som modarbejder, at de gør noget for at ændre deres forbrug. En engelsk socialpsykologisk undersøgelse af forbrugere har vist, at de hele tiden forhandler deres valg med dem selv ud fra en spænding mellem tiltrækning og frastødning af de nye forbrugsmuligheder markedet tilbyder.

* Miljøet har mange aspekter, og det kan være svært at overskue dem alle. Undersøgelsen af de grønne familier viste, at mange klarer det ved give sig tid og gøre noget ved een ting ad gangen. De begynder ved det nære og lette (fx. fødevarer, vandbesparelser og affaldssortering) og har sværest ved det transport og løsninger der involverer andre. Nogle nyere danske undersøgelser tyder på, at vi måske stiller os tilfreds, og opfatter os selv som miljøbevidste forbrugere, hvis vi blot gør noget på et par enkelte områder. Den ene indsats synes mao. at blive en sovepude i forhold til en indsats på det andet område.

* l vores kultur opdrages vi til at tænke i regler og sekvenser. Miljøbevidst handler forudsætter at vi er i stand til at tænke i samspil mellem mange faktorer på een gang og i dynamiske, åbne processer. Det er måske ret abstrakt, men handler om, at vores logiske tænkemåde, kan være en barriere for at kunne begribe og bearbejde miljøproblemer til fornuftige løsninger.

Der er altså mange grunde til at vi ikke handler i overensstemmelse med vores udtalte hensigter. Informationer skal der selvfølgelig til undervejs. Men det er ikke løsningen. Der skal dels arbejdes med at gøre de samfundsmæssige rammebetingelser understøttende, og samtidig med at synliggøre effekter og nytte. Det er vigtigt at belønne indsatsen og sanktionere "gratiskørsel". Det er vigtigt at fremme udviklingen af forskellige grønne livsstile, og at gøre det "socialøkologisk"; dvs. med vægt på at alternativerne ikke bare er miljørigtige, men også indeholder oplevelsen af sociale gevinster. Det er også vigtigt, at vi som forbrugere får støtte undervejs, men den skal være "skræddersyet", og gives hvor og når vi har brug for den. En positiv cirkel vil være: Ansvarliggørelse - støtte - gode erfaringer - succes - mod på at gøre *mere* - udvikling af kontakter/netværk og dialog - videns- og holdningsudvikling - øget *ansvar* og engagement...

2.Hvorfor stræber vi efter større og større forbrug - og har det noget med livskvalitet at gøre?

*Forbrugsvæksten er heller ikke bare markedets ydre tvang. Det er også en indre trang. Miljøteknologiske forbedringer og ressourcebevidst forbrugeradfærd er selvfølgelig det første vi skal gøre. Men når "de lavest hængende frugter er plukket" bliver det stadig sværere at optimere og spare os til den øgede forbrugsvækst. Gør vi ikke noget ved drivkræfterne bag forbrugsvæksten, så sætter vi efterhånden mere til på gyngerne end vi sparer på karrussellen. At ændre de kræfter i vores hverdag og i vores psykologi, der får os til at stræbe efter et øget forbrug, er et dybtgående og langsigtet projekt. Derfor haster det med at komme igang!

* Forskningen på dette område er endnu meget mangelfuld. Men det er dog givet, at vores fortsatte behov for øget forbrug ikke skyldes biologisk nødvendighed, men er skabt næret af de ændrede livsbetingelser og -muligheder i det moderne samfund, Den øgede individualisering, svækkelsen af traditioner, religion and faste sociale rammer om vores liv har gjort vores liv til et stort selvrealiseringsprojekt. Vi befinder os her i en spænding mellem alle de mange muligheder vi kan øjne og de begrænsede ressourcer vi alligevel har. Jo flere ressourcer, jo mere kan vi nå. Og både individualiseringen, som bl.a. betyder flere husstande, og tidsmanglen, som fremmer en stræben efter tidsbesparende produkter, god komfort og hurtig stimulation i kontrast til den travle, hårde hverdag, fremmer øget forbrug. Forkortes vores transporttid slapper vi ikke mere af En række undersøgelser har vist, at tiden til transport fastholdes, men nu ved at man kører længere. Vi investerer altså straks tidsbesparelsen i at nå nogle af de nye muligheder, det giver.

* Det moderne menneske er ikke bare mere selvbevidst end tidligere, men lider af problemer med at opretholde selvværdsfølelsen. Materielle ting har stor betydning i den sammenhæng. I vores tidlige barndom erstatter relationen til ting delvis vores sociale relationer, og hjælper os med vores selvstændiggørelse. Gennem erhvervelsen af materielle ejendele definerer vi os overfor os selv, ligesom vi bruger dem som socialt signal til andre om, hvem vi er, for gennem deres respons at kunne identificere os selv. Er vi bedre end de andre i materiel henseende kan det kompensere for mangler i personlige egenskaber.

* Vi har alle forestillinger om det gode liv, som ofte er placeret udenfor og i kontrast til dagligdagen, hvor disse idealer ikke er mulige at indfri. Købet af nye materielle goder kan imidlertid fungere som lindring; som en lille, symbolsk indfrielse af utopien, som gør det muligt at opnå det liv, vi virkelig længes efter.

* Der er blevet lavet undersøgelser af, om der er sammenhæng mellem energiforbrug og livskvalitet. Det er der ikke. En undersøgelse har ligefrem vist, at jo mere materialistiske folk er, jo lettere skuffes de, når de først har fået det, de stræbte efter. Ifølge en engelsk psykolog, som har skrevet en afhandling om "lykkens psykologi" er de tre livsbetingelser som virkelig har betydning for livskvaliteten vores sociale relationer, arbejde og fritid. Opnåelsen af en lykkelig tilstand indenfor disse hænger ifølge ham ikke sammen med materiel velstand.

* Jeg er skeptisk overfor de moralistiske og anti-moderne alternativer til vores nuværende vækst samfund. Vi er moderne mennesker, og vi frastødes af moraliseren og tilbageskridt. Derimod tænder vi på det nye, og nogle kulturanalyser peger på, at dette nye ikke nødvendigvis behøver at være materielt. Det vi jagter er selvbekræftende og stimulerende oplevelser, gode, nære sociale relationer og aktiviteter der giver mening og vækker følelser. Nogle har spået at vi er på vej til et post-materielt moderne samfund. En dansk undersøgelse har vist, at det i givet fald går meget trægt. Men fx. orlovsordningerne har vist, at der måske er et potentiale at omforme de materielle behov til ikke-materielle kvalitetsbehov , hvis rammebetingelserne tilvejebringes politisk og konkrete livsstilseksperimenter udvikles.

3. Forbrugernes mulighed for at påvirke udviklingen

Der er et potentiale. Forbrugerne har i princippet mulighed for at blive en betydelig magtfaktor. Det er muligt, at der kan ske et kvalitativt niveauspring, fra den enkelt forbrugers private handlinger til en organiseret grøn forbrugerbevægelse - ikke en traditionel organisation, men et koordineret netværk. Men - slå koldt vand i blodet. De findes allerede - de er meget små og når ikke meget ud over de mørkegrønnes rækker. Den megen snak om "den politiske forbruger" er efter min vurdering overdreven. Den politiske forbruger er i høj grad massemediernes konstruktion, selvom de er startet op af andre aktører. Så længe forbrugeren befinder sig i en tilskuer-position, kan de måske godt i nogle enkelte sager aktiveres med massemediernes hjælp. Men de samme medier er springende og skifter let hest i deres jagt på sensationer. Når de skifter emne eller holdning, skifter forbrugernes interesse også. Jfr. at vold nu vurderes som langt et vigtigere problem for samfundet end miljø. Først når langt flere forbrugere i deres hverdag og livsstilsudvikling er engageret i miljøet, og det har dannet grundlag for en organisering, vil en grøn forbrugerbevægelse kunne få ryggrad og dermed styrke til at få indflydelse. Hvis massemedierne kunne tage et ansvar og fortsat støtte kampagner i enkeltsager, kunne det selvfølgelig omvendt være med til at fremme denne udvikling.

Forskningsmæssige behov:

Vi har ikke som fx . Norge og Finland et egentligt forbrugerforskningsmiljø. Der er nogle enkelte etablerede forskere, der decideret arbejder med forbrug og miljø - og der er nogle spændende spirer på PhD-niveau. Der er hårdt brug for en programbevilling til udvikling af et tværfagligt forbrugerforskningsnetværk i Danmark, og til sikring af, at de omtalte PhD-er får mulighed for at fortsætte deres forskning indenfor området.

Men bemærk at forskere ikke finder løsningen - på samme måde som AIDS-forskere søger efter en behandlingsmetode. Forskningen skal ikke være en sovepude, for ikke at gøre noget. Forbrug-miljø forskere skal fungere som dialogskabere, der er med til at kvalificere initiativer, og som videnskabere, der følger udviklingen, lærer af den, og udvikler den teoretiske forståelse, som baggrund for ny handling.

Forskningsbehovene er mange. Fra min position ser jeg bl.a. følgende i det tværfaglige felt:

- Videre forskning i de oplevede barrierer (fx. barriererne i farniliemedlemmernes indbyrdes relationer og hos folk med forskellige livsstile, ressourcer, omgivningsstrukturer (fx. by og land) samt forskning i forsøg på at overvinde disse barrierer (fx. Freeride-attitude/ansvarliggørelse).

- Videre forskning i lokal ansvarliggørelse, proceskatalyseringens strategi og organisation og metoder, samt i hvilke

kompetencer det kræver at være grøn guide eller en anden form for lokal proceskatalysator. Hvilke forbrugere aktiveres? Har det en sneboldseffekt/afsmitningseffekt?

- Følgeforskning til eksperimenter med forskellige former for bæredygtige livsstile

- Teknisk: Forbrugsmåders miljøbelastning - af hensyn til fremme af synliggørelse og proportionering af forbrugernes indsats.

- Forbrugerinddragelse i teknologi- og produktudvikling

- Forbrugernes strukturelle valg / livsfaser - Forbrugsvækstens psykologi

- Forbrugets kultursociologi: fx. forbrugsformernes udvikling, forskellene, forbrugets betydning for forskellige folk, - og hvad det betyder for folk

- Forbrugssocialisering (børn og unge og forbrug) - Massemedier og forbrug (fx. reklamers betydning)

Den politiske forbrugers krav til detailhandelen

Underdirektør Torben Laursen, FDB

Indledning

Jeg mener indledningsvis, at vi skal gøre op med den myte, at forbrugerne lader sig pådutte en række mere eller mindre tilfældige behov af fødevareindustrien og detailhandelen. Forbrugeren har det absolut stærkeste og mest slagkraftige våben i den kamp, der løbende udkæmpes mellem aktørerne i distributionskanalen for vore fødevarer. Dette våben er *valget* - dét, at man vælger eller fravælger nogle produkter i den givne indkøbssituation. Det er forbrugeren, der gennem sit konkrete produktvalg i dagligvareindkøbet suverænt bestemmer, hvilke varer der nu og i fremtiden skal være på butikshylderne. Ingen producent og ingen detailhandler ønsker at producere og forhandle produkter, der ikke efterspørges!

Når vi eksempelvis fortsat sælger røde kødpølser, der indholder meget lidt kød og meget andet stads, er det fordi en meget stor kundegruppe efterspørger dette produkt. Det forhindrer os dog ikke i at udvikle og forhandle kødpølser, der ikke er røde, og som smager af kød. Det højere forbrug af gode råvarer og lavere indhold af de såkaldte hjælpestoffer betinger, at varen skal koste noget mere.

Forbrugeren er altså ikke én person, der lader sig rubricere i en firkantet kasse, og som har nogle meget statiske og forudsigelige behov i relation til fødevareforbruget. Derfor er det også vigtigt at fastslå, at teorien om den rationelt tænkende forbruger efterhånden har mistet sin aktualitet.

"Magthaveren"

Forbrugerens magtposition er ændret væsentligt gennem de seneste 30-40 år. Det er kendetegnende for udviklingen, at der er sket en forrykkelse af magtbalancen i forsyningskæden, gående **fra** producent **mod** forbrugersiden. Meget tyder på, at denne udvikling vil fortsætte, og forbrugerne vil således cementere deres position, som de der beslutter, hvad der skal være på hylderne i butikkerne, og hvad producenterne skal producere. Vi tager dermed også hul på en fremtid, som vil stille os over for mange nye udfordringer.

I 1960'erne var det rimelig overskueligt og nemt at være detailhandler. Det gjaldt stort set alene om at finde den rette **placering.** Hvis butikken havde den rigtige adresse, kom kunderne stort set af sig selv. I takt med udbredelsen af selvbetjeningsbutikkerne stillede forbrugerne stadig flere og flere krav til valgmulighederne og **sortimentsudbudet.**

I 60'erne og 70'erne var det producenterne, der satte dagsordenen og bestemte, hvilke varer der skulle leveres.

Varerne var kendetegnede ved at være meget lidt forarbejdede, og som sådan kunne disse varer stort set betragtes som råvarer, som industrien, husmoderen osv. selv forarbejdede.

Det blev først senere, at vi så småt så lidt produktudviklingsinitiativer. Dette hænger sam-men med internationaliseringen. De danske forbrugere begyndte at holde ferie i udlandet og tog en masse impulser med hjem. Samtidig blev vi medlem af EF, og senere fik vi som bekendt "Det indre marked".

En række nye produkter fandt vej til de danske køkkener. Dengang var flåede tomater en eksotisk delikatesse - i dag findes flåede dåsetomater i alle danske husholdninger. Der findes mange sådanne eksempler på, hvordan forbrugernes krav til butikkernes varesortiment gav sig udslag i en række nye varer.

Når vi diskuterer forbrugernes krav til detailhandelen, kommer vi selvfølgelig ikke uden om **prisen.** Enten forstået som prisen per vareenhed, omfanget af tilbud eller butikkens generelle prisniveau. Prisens betydning tog for alvor fart i slutningen af 70'erne og starten af 80'erne, hvor discountbutikkerne med tyske Aldi i spidsen kom marcherende ind i Danmark. I den øvrige detailhandel måtte vi notere os, at discountbutikkerne byggede et sortiment op af de ca. 6-800 tørvarer, der havde den største omsætningshastighed. Disse varer blev solgt i butikker med et omkostningsniveau, der var betydeligt lavere end f.eks. i supermarkederne. Disse forhold gjorde det muligt at sælge 6-800 varer til priser, der var 10-15% lavere end i supermarkederne. På dette tidspunkt vurderede detailhandels-eksperterne, at discountbutikkerne ville opnå en markedsandel på 2-5% i et par hundrede butikker. I dag har vi næsten 700 discountbutikker med en samlet markedsandel på omkring 20%!

Om vi kan lide det eller ej, så har forbrugerne accepteret og taget discountbutikkerne til sig, og de har gennem den store handel, de har lagt i discountbutikkerne, medvirket til at forcere en strukturtilpasning i den danske detailhandel. Mange specialhandelsbutikker i dagligvaresektoren er lukkede. Samlet er antallet af dagligvarebutikker i Danmark næsten blevet halveret gennem de sidste 10 år!

Den meget stærke fokus på pris affødte et stort pres på kvaliteten af vore fødevarer. En række gode råvarer måtte vige pladsen for ringere råvarer, farvestoffer og andre tilsætningsstoffer.

I 90'erne oplever vi atter et markant skifte i forbrugerholdningerne. Nu begynder en stigende gruppe danske forbrugere at interessere sig for kvaliteten af fødevarerne, samt om produktionsmetoderne og dyreholdet lever op til nogle nye, etiske normer.

Institut for Fremtidsforskning var de første til at omtale dette holdningsskifte og det ændrede forbrugsmønster for "Politisk Forbrug".

Den politiske forbruger

Med udgangspunkt i en analyse, foretaget af Greens for Dagbladet Børsen og Institut for Fremtidsforskning, kan der opstilles følgende profil af den politiske forbruger:

- Knap halvdelen mener, at forbrugerboykot er en god måde at udtrykke sine politiske holdninger på.
    - Over 40% har boykottet varer inden for det seneste år.

- Venstrefløjen tror mest på forbrugerboykot, og over halvdelen har boykottet inden for det seneste år.
- Forbrugerboykot støttes af de unge op til 50 år, mens ældre afviser forbrugerboykot.
- Den politiske forbruger findes ofte blandt højtuddannede, mens de selvstændige afviser tanken.
- Det politiske forbrug stiger i takt med husstandsindkomsten.

Hvis man regner lidt på tallene, udgør "De politiske forbrugere" ca. 30% af befolkningen. I den forbindelse skal det også nævnes, at 33% af befolkningen overhovedet ikke har udtrykt/eller nogensinde kunne finde på at udtrykke sine holdninger på den måde, "Den politiske Forbruger" gør det.

Jeg vil efterfølgende gennemgå nogle af FDB's erfaringer med salg af forskellige dagligvarer til den politiske forbruger.

Salget af økologiske fødevarer

I 1981 indledte FDB som den første "organiserede" detailhandelsvirksomhed forhandling af økologisk producerede fødevarer. Det er altså ca. 15 år siden, at kimen blev lagt til den succes, økologien senere har fået i 90'erne. Den første vare, der blev forhandlet, var gulerødder. Senere kom flere grønsager til, eksempelvis kartofler og løg.

I takt med den stigende forbrugerinteresse blev sortimentet løbende udviklet. Der kom flere grønsager, mælkeprodukter og senere også kolonialvarer som mel og gryn. I slutningen af 80'erne forsøgte vi at sælge økologisk produceret svinekød i større mængder. Det lykkedes ikke, og vi måtte notere os, at projektet havde været en fiasko med økonomisk tab til følge.

Ultimo 1992 blev ca. halvdelen af den økologiske mælk solgt som konventionel mælk. En situation, der for mejerierne ville være uholdbar på længere sigt. FDB var stort set den eneste udbyder af økologiske mælkeprodukter. Derfor var vi stærkt optaget af, hvad der kunne gøres for at afsætte den overskydende mængde mælk. Næsten samtidig med dette blev vi præsenteret for tanker og ideer til en ny afsætningsstrategi af de økologiske grønsagsproducenter. I foråret 1993 blev det i FDB besluttet at gennemføre en meget offensiv strategi for afsætning af økologiske fødevarer. Disse aktiviteter førte til det, mange efterfølgende har benævnt "Økologiens år 0".

I uge 29/1993 blev et generelt prisfald på økologiske varer i SuperBrugsen ledsaget af en meget omfattende reklamekampagne med TV-reklamer, tilbudsaviser, imagematerialer osv. Effekten på efterspørgslen kom prompte, og vi har siden 1993 manglet forsyninger af mange basale, danske landbrugsprodukter.

FDB's omsætning af økologiske varer steg til astronomiske højder. I 1994 blev omsætningen således mere end fordoblet. På sortimentssiden er vi efterhånden nået op over 600 forskellige registreringer på EAN-koder. Per kvartal i 1996 er vor omsætning lige så stor som i hele året 1993!

Disse meget positive tendenser i salget vidner om en fortsat stor og markant forbruger-efterspørgsel. Men vi må også med rette spørge, om det lykkes at få tilført tilstrækkelige mængder økologiske varer, så forbrugernes efterspørgsel kan dækkes fuldt ud. Dette er tæt forbundet med landmændenes interesse i at konvertere til økologisk produktion og til fødevareindustriens vilje til at forarbejde og forædle de økologiske råvarer.

Erfaringerne med omstillingsviljen i landbrug og industri er indtil nu ikke særlig positive. Der er fortsat for mange, for hvem økologien er et "forstyrrende modefænomen". Set fra vor side kan det derfor blive overordentlig vanskeligt at realisere målsætningerne for år 2000, som de fremgår af "Aktionsplan for fremme af Den Økologiske Fødevareproduktion i Danmark".

Uagtet den utilfredsstillende forsyningssituation vil vi i FDB fortsætte vore bestræbelser på at fremme salget af økologiske fødevarer i vore butikker. Ud over FDB's fortsatte engagement er afsætningen af økologiske fødevarer betinget af en lang række øvrige faktorer. Det er bl.a. nødvendigt, at forbrugerne fortsat har tillid til kontrolforanstaltningerne - ikke mindst de udenlandske.

Prisen samt prisafstanden til konventionelle produkter er væsentlig i vurderingen af det samlede markedspotentiale. Desuden ved vi, at parametre såsom smag, personlig helse og dyrevelfærd vil få stigende betydning i forbrugernes konkrete produktvalg i fremtiden. Vi ser derfor en række positive tendenser, som sammen vil virke i retning af øget afsætning af økologiske fødevarer i Danmark.

Ægsalgets udvikling

Hensynet til produktionsdyrenes opvækstvilkår vil få stadig større indflydelse på forbrugsvalget. Dansk landbrugs meget effektive produktionssystemer vil blive underkendt af stadig flere forbrugere på hjemmemarkedet. Det bliver et kvalitetsaspekt i sig selv, at producenterne kan dokumentere, at de har givet dyrene noget ordentligt foder, ikke anvendt forebyggende medicinering, ikke fikseret dyrene i staldene osv. Der skal altså i højere og højere grad

produceres under hensyntagen til dyrenes adfærdskrav, snarere end de effektivitetshensyn, der er så fremtrædende i den danske landbrugsproduktion.

Denne problemstilling kan illustreres og dokumenteres gennem meget markante ændringer i ægsalget. Fra 1. januar 1995 besluttede vi at deklarere alle typer æg, der forhandles i butikkerne. Tidligere måtte man kun oplyse, om der var tale om økologiske æg, æg fra fritgående høns eller skrabeæg. Vi mente, at det også var en relevant oplysning at fortælle forbrugerne, hvilke æg der kom fra burhøns (f.eks. landæg!). Derfor dette skridt, som i øvrigt gik imod et EU-cirkulære. Dette er senere blevet ændret, således at vor mærkning nu er lovlig.

Vi skal kun få år tilbage for at kunne konstatere, at når forbrugeren købte æg, ja, så var dette produkt "en bakke med 6 æg til lavest mulige pris". Her i 90'erne køber forbrugerne ikke kun det basale produkt, men også identiteten eller historien, knyttet til ægget og dets tilblivelse. Hvilken hønerace? - har hønerne haft adgang til det fri? - har de haft en siddepind? - hvilket foder har ægproducenten anvendt? osv.

Ser vi på udviklingen i salgets sammensætning, dækkede buræg i 1992 84% af vort samlede salg. Ved udgangen af september var andelen nede på 45%. Udviklingen fortsætter måned for måned, og om få år bliver det vanskeligt overhovedet at finde et buræg.

Priserne

Udviklingen i salget af økologiske fødevarer, æg, salmonellafri kyllinger og en lang række andre fødevarer er et tydeligt bevis på, at forbrugerne er villige til at betale en merpris for kvalitet. Der er ingen tvivl om, at en endnu større andel af forbrugerne ville købe disse varer, såfremt de var "billigere". I denne sammenhæng ville det være hensigtsmæssigt, at de samfundsmæssige miljøomkostninger ved de konventionelle produktionsformer blev inddraget direkte i varepriserne - og ikke som nu, hvor de afregnes over skatten. Det ville helt klart give mulighed for en mere reel sammenligning af varepriserne og dermed også vise de faktiske, samfundsmæssige omkostninger ved alternative produktionsformer.

Indtil konklusionerne af disse meget komplekse regnestykker foreligger, vil konkurrencesituationen i den danske dagligvarehandel føre til, at priserne på længere sigt vil blive lavere. Analyseinstituttet GfK målte i efteråret 1995 en prisafstand mellem økologiske og konventionelle mælkeprodukter på 42%. Netop nu i efteråret 1996 er afstanden reduceret til 15-16%.

Udfordringerne

Forbrugerne vil stille krav om helt nye oplysninger og informationer i relation til den sikkerhed, man berettiget stiller til fødevarerne. Det betyder nye krav til mærkningsordninger (produktionsmetode, kvalitet, oprindelsesland osv.), og man vil stille krav til den enkelte vares livsforløb - helt ude fra marken og frem til bordet.

Alle oplysninger skal være troværdige og målbare. De tider er forbi, hvor man bare kunne kalde et produkt et eller andet med "green" og så i øvrigt markedsføre det som et miljørigtigt alternativ i landlige og romantiske omgivelser. I fremtiden vil forbrugerne tage det som en selvfølge, at virksomhederne handler miljømæssigt og etisk forsvarligt. Gør man det ikke, vil virksomhedens produkter blive fravalgt.

Forbrugernes ændrede krav kommer til os med en hidtil uset hastighed og styrke. Vil man være med til at præge udviklingen, fordrer det, at fokus i stadig større omfang rettes mod markedet og de signaler, der udsendes herfra. Det kræver både omstillingsevne og omstillingsvilje. Her har vi mærket en stor grad af træghed. Selv med den stadig stigende efterspørgsel og den vedvarende forbrugerinteresse for produkter, der tilfredsstiller den politiske forbrugers behov, skal vi stadig argumentere for, at der ikke er tale om "en døgnflue". Det er kendetegnende, at landbrugsorganisationerne og tyngden i fødevareindustrien er meget lidt markedsorienterede. Derfor er det en udfordring i sig selv at rette disse organisationers og virksomheders fokus mod det marked, der ligger lige uden for døren.

Torben Laursen

Forbrugerrådet/Teknologirådet Konference

Tendenser i forbrugerholdninger, forbrugeradfærd og reklame.

Jørn Duus Hansen

Det er en udbredt misforståelse at betragte danske forbrugere som ét folkefærd. Se bare titlen på den folder, der er udleveret til alle. "Hvilket forbrug vil vi ha'?, hedder den.Vi ha'? Hvem er vi? Vi er overhovedet ikke "vi", her i landet. Vi er mange forskellige grupperinger og enkeltpersoner. Der er så store forskelle mellem os som forbrugere, at ordet "vi" er helt meningsløst.
Der er danskere, for hvem begreber som "smag" og "originalitet' styrer hele deres forbrug. De ønsker bestemt ikke at være som den brede hob. - Der er danskere, som er så teknologifikserede, at de spiser dårligt og er klædt elendigt, men samtidig er omgivet al det nyeste teknologiske forbrugsgrej. - Der er danskere, der er så bekymret for naturen, at de lever bæredygtigt og har et samvittighedsfuldt forbrugsmønster. En del af dem ganske vist kun omkring den l. i måneden. - Der er danskere, som nu igen forsøger at opdage familien og familielivet og derfor har deres helt specielle forbrugsmønster. - Der er danskere, mange endda, der har så travlt med deres arbejde og karriere, at deres forbrug helt er styret af begreber som nemhed og tid. - Der er danskere, som tænker så meget ' deres egen sundhed, deres krop og sjæl, at de forbruger med hjernen, læser varedeklarationer f.eks. og iøvrigt følger med i alle sundhedsapostlenes sidste sandheder. - Der er danskere, der går så meget op i deres udseende, at solrejsen, kosmetikken, aerobic'en og tøjet helt skævvrider deres forbrug i forhold til gennemsnittet. - Der er en stor gruppe danskere, der foretrækker gamle dage og spiser, lever og hygger sig, som danskere har gjort i generationer.Og der findes mange flere folkeslag af forskellige forbrugere. Hver for sig kan de sige "vi". Men tilsammen? Ikke tale om.

Det er karakteristisk, at nogle af disse grupper forsøger at udbrede netop deres eget forbrugsmønster til alle de andre. Smagsfolket prøver med Claus Meyer i spidsen at få alle til at købe bedre varer. Naturfolket forsøger med Søren Ryge som Gud. Sundhedsapostlene ligeså, og for tiden er det Arne Astrup der har mest klangbund.
Ved siden af disse guder er missionærerne.
Som regel akademikere, som regel offentligt ansatte i dette lands utallige råd, departementer, styrelser, foreninger og institutioner indenfor miljø, sundhed, ernæring og forbrug. Det er kloge mennesker, som betragter ganske almindelige daglige tilskikkelser, forbrug f.eks., med intellektuelle briller. Og ud fra flotte analyser laver de scenarier og hvad ved jeg, der altsammen har til formål at ændre resten af befolkningen, d.v.s. det store flertals holdninger og adfærd.
Missionærerne har fin klangbund hos den lille fjerdedel af befolkningen, de selv tilhører, d.v.s. de forbrugere, der ligesom missionærerne har en høj uddannelse og (ofte) arbejder i den offentlige sektors mere bløde dele.

Når missionærerne missionerer sker det ofte i de medier, de selv kender bedst - Politiken, Information, DR TV og Pl. Deres kloge og gode budskaber når derfor lige præcist ud til de mennesker, der i forvejen er enige med dem. Den lille fjerdedel fra før. Resten af befolkningen opdager slet ikke, hvad der foregår, for de læser Berlingske Tidende, Jyllands Posten, BT og Ekstra Bladet og de hører måske P3 og ser i hvert fald TV2 og TV3.
Man kunne kalde det en kuvøse, hvori eliten af danske forbrugere befinder sig, påvirker hinanden, diskuterer og opstiller scenarier. Medens resten af befolkningen, dem udenfor kuvøsen, lever deres eget liv, fordi de enten ikke opdager diskussion eller ikke forstår et levende suk af de mange fine ord, der bruges derinde hos de kloge.

Et eksempel. Midt i 80'erne besluttede politikere, kraftigt tilskyndet af datidens missionærer, at affaldsmængden i

Danmark skulle reduceres meget kraftigt. Et klogt og godt initiativ. Jeg har haft lejlighed til at gennem gå det informationsmateriale, kommuner og affaldsselskaber derefter udsendte til befolkningen, så den kunne fordele affald i flere bunker, kompostere, tænke sig om. Det er gyselig læsning, skrevet af eliten, i et sprog de kun selv forstår. I nogle kommuner det rene jammer med paragraffer og jura-slang. I andre kommuner volapyk, ingen uden 12-15 års heftig skolegang kan forholde sig til. Ind imellem hæderligt kommunikationsarbejde. Og værst af alt - ikke mange kommuner påvirkede befolkningen mere en én gang, med én brochure f.eks., færdig med det.
Resultatet er derefter. Affaldsmængden er faldet. I kuvøsen. Men hos de 75% af befolkningen udenfor er affaldsmængden steget kraftigt. Og resultatet er samlet, at situationen nu er værre end i 1985.
Alene fordi missionærerne ikke kan kommunikere med den almindelige dansker. (Som selvfølgelig gerne vil ændre adfærd på de her punkter punkt, helt sikkert, men når midlet bliver intellektualisering af skrald, ja, så nås målet selvfølgelig ikke).

Det bliver ikke meget bedre af, at missionærerne slås med hinanden. Verbalt set. Missionærerne for bedre smag, for originalitet, for miljørigtige varer, for dyreetik, for sundere varer, for rigtigere ernæring, for bæredygtigt forbrug, for.... man kan blive ved.... udsender hver uge deres egne signaler fra kuvøsen til befolkningen. Det er ét virvar. Og det er da sjovt at iagttage, hvordan ernæringsfolk, miljøfolk, læger, trafikforskere, sociologer, økologer, klimatologer, levnedsmiddelkontrollere, naturvejledere, miljøvejledere og familierådgivere får lavet mit daglige brød, min transport, min fritid, mine rejser, min krop, min sjæl og min børns opvækst om til intellektuelle gymnastiske øvelser på højt plan. Men det virker ikke. Hvis vi opdager det, vender ryggen til, alle os udenfor kuvøsen. Når de ikke er enige om noget som helst, og når de endda ofte ændrer signaler fra uge til uge, ja, så sker det forudsigelige. Der støjes så meget, at ingen mere hører efter. Megen forbrugeroplysning og de mange fine miljømærker er eksempler på disse mekanismer. Det virker i kuvøsen. Ikke udenfor gider have med det at gøre. Og det er synd for de mange gode intentioner.

Ikke nok med det. Støjniveauet bliver helt infernalsk, når de private virksomheder slutter sig til koret og udsender reklame i snart sagt ethvert medie, befolkningen er i berøring med.

Reklamen lever af konkurrence og der er ingen skjult dagsorden mellem landets tusindvis af reklamerende virksomheder om at øge forbruget. Det kan iøvrigt kun lade sig gøre, hvis folk får flere penge. Enhver vil derimod have sit eget produkt gjort kendt, interessant og købt. En computer i stedet for en charterrejse. En McDonalds i stedet for tidkrævende økologi. O.s.v. Det bruges der 18 milliarder kroner på om året her i landet.

Reklamen ser ikke forbrugerne som "vi". Og den ved derfor, at forskellige forbrugsgrupper skal påvirkes på en meget forskellig måde og gennem vidt forskellige medier. Når reklamen er dygtigst kan den få selv reklamehadere i kuvøsen til at vælge Carlsberg Kurvand i stedet for postevand, Neutral i stedet for Ariel, cykelferie frem for charterferie. Reklamen kan, når den fungerer (hvad den ikke altid gør, bestemt ikke), få mennesker til at ændre adfærd - også mod en mere bæredygtigt forbrug. Men kun, hvis forbrugerne belønnes ved at gøre det. Og kun, hvis produktet, man belønnes for at skifte til, kun hvis det virker.

Et eksempel.

DSB har i årevis reklamerer for at få folk til at tage toget til arbejde i stedet for bilen. Stort set uden resultat. For et år siden foranstaltede man så en undersøgelse i Københavns omegn. Hvor mange mennesker kører i bil, selvom de bor og arbejder nogenlunde tæt på ved en station? Resultatet var 15.000 - eller det nærmeste man kommer nul. Det vil sige, at folk allerede opfører sig hensigtsmæssigt. Problemet er ikke bilisterne, men det dårlige offentlige transportsystem. Og mod det kæmper selv reklame forgæves. - (En parentes. Missionærerne fra kuvøsen har en anden kur mod dette problem. Straf i stedet for belønning. Bilisterne, som jo ikke selv mener, de kan passe deres arbejde uden at bruge bil, de må tvinges over i det offentlige transportsystem. Resultat? Gæt selv).

Reklame <u>kan</u> ændre forbrugernes adfærd mod et mere bæredygtigt forbrug. Hvis der ellers findes bæredygtige produkter og serviceydelser. Og det gør der, hvis der er marked for dem, d.v.s. hvis en virksomhed kan få økonomi i at fremstille dem, transportere dem og sælge dem. Så enkelt er det. Men de bæredygtige produkter skal appellere til forbrugerne, belønne er skift - ved at smage bedre, eller give en bedre samvittighed, eller være sundere, eller gavne

familien, eller være nemmere, eller billigere eller hyggeligere ...

Reklame kan måske også ændre adfærd mere generelt set. Hvis ellers kuvøsens mange eksperter kan blive enige om, hvad der konkret menes med bæredygtig adfærd, ja, så er reklame langt mere effektivt end de bestræbelser, der udgår fra kuvøsen pt.

Først og fremmest vil reklamen tage højde for forskellige slags forbrugeres meget forskellige forudsætninger og adfærd. Og den vil vide at indrette budskaberne derefter. Men der er ikke mange eksempler på, at den slags generel reklame fungerer særlig godt. Utallige færdselskampagner, kampagner for 14 og 21 genstande, for mindre fedt, ændrede kostvaner og hvad ved jeg, har bestemt ikke vist sig særlig effektive. Reklame er mest velegnet til konkrete produkter og enkle klare budskaber. Reklame er forførelse, ikke pædagogik.

Reklame og markedsøkonomi er uløseligt forbundet. I samfundssystemer uden markedsøkonomi er det staten eller diktatoren eller militæret, der bestemmer, hvad folket skal forbruge. Og her hedder det ikke reklame, men propaganda. Jeg skal ikke kunne sige, om livskvaliteten er større i sådanne samfund. Måske hos visse grupper mennesker. I det hele taget tror jeg ikke rigtigt på den der med livskvalitet og forbrug. De fleste mennesker ved udmærket, at livskvalitet hænger sammen med menneskelige værdier og ikke antallet af husholdningsmaskiner, bilens alder eller boligens tilstand. Derimod er der en tydelig sammenhæng mellem livsstil og forbrug, men der er en anden og mere banal historie.

I visse kredse, f.eks. blandt de forkælede 68'ere, er der givetvis en øget diskussion af livskvalitet kontra forbrug. Men den virkelighed, vi kommer til at *se, er* nok at netop denne årgang danskere vil blive den mest forbrugende pensionistgruppe i historien. Men forbrugssammensætningen vil blive ganske anderledes end vi ser den hos 68'erne lige nu - flere computere, flere rejser, mere privat sundhedsvæsen, flere fritidsaktiviteter ... fortsæt selv.
Jeg kan ikke komme i tanke om andre kredse, *som ønsker* at nedsætte deres forbrug p.g.a. livskvalitet. Jeg kan derimod se mange danskere, der vil ændre forbruget, -give det en anden sammensmeltning, fordi deres materialisme får andre og mere samvittighedsfulde retninger.

Markedsøkonomi er styret af forbrugeren. Hvis ikke der er forbrugere til et produkt, er der ikke noget marked. Producenter og detailhandel kan lave alle mulige krumspring, reklame f.eks., men køber forbrugeren kun produktet én gang, ja, så er markedet væk. Så enkelt fungerer det. Spørgsmålet, om vi som forbrugere har mulighed for at påvirke den miljøpolitiske dagsorden, kan derfor kun besvares med et klart ja. I min verden er der ingen modsætning **mellem** forbrugere og producenter. Jeg kender naturligvis producenter, der arbejder hårdt for at udbrede deres måske ikke særlig bæredygtige produkter, men jeg kender ingen, der gør det, hvis deres salg er nul.
Og jeg kender ingen instanser her i samfundet, der ofrer mere på at undersøge forbrugernes holdninger, vaner, attituder, værdier og indkøbsmønstre end erhvervslivet. Der bruges hundrede af millioner på den sag hvert år.

Det hænger naturligvis sammen med, at producenterne hellere vil alliere sig med forbrugerne end proppe et eller andet engangsmøg i halsen på dem. (Jeg ser bort fra en vis procentdel plattenslagere, som jo befinder sig i ethvert samfund).
Begrebet "den politiske forbruger" har derfor været dagligdag i mine snart 25-årige karriere som reklamemand. Hvem husker ikke Sydafrika, Grækenland, Spanien? Som nu, sagde kuvøsen dengang fra, medens menigmand købte sydfrugter, rejste på charterferie og brugte millioner på de samme lande.
På samme måde med bæredygtigt forbrug, miljørigtigt forbrug, etisk forbrug, sundt forbrug. Det er forbrugeren, der bestemmer. Eller græsrødderne, hvis man kan bruge det ord i bred forstand.
Intet erhvervsliv kunne drømme om at overhøre disse signaler. Og erhvervslivets forlængede arm, reklamebranchen, skal iøvrigt nok sørge for at hviske dem selv den mindste nye bevægelse i øret.
Faktisk er forbrugere ikke nær så dumme som visse missionærer lader formode.

22.12.97 Teknologirådet tekno@tekno.dk